

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЧАЧАК ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941–1944.
ПРИВРЕДА И ДРУШТВО**

Милош Тимотијевић
УИ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 338.245 (497.11)

Нападнута од стране Немачке и њених савезника 6. априла 1941. године, Краљевина Југославија је убрзо, за дванаест дана, војно поражена. Немачки напад био је одмазда за пуч од 27. марта, после којег је у немачком вођству створено уверење да би било најбоље када би Србија нестала са географске карте. Пошто је то било немогуће, требало је Србе, као вечите изазиваче немира, што више стеснити и притиснути. Државна територија Краљевине Југославије распарчана је и додељена као награда немачким и италијанским савезницима. Србија је територијално сведена на простор пре 1912. године са додатком Баната и била је под немачком окупацијом, односно ушла је у немачки „нови поредак”, заснованом на господарењу „више расе” над слабијим народима, којима су одузети атрибути људскости. Немачки „нови поредак” значио је слепу послушност наређењима из Берлина. Освојеним народима је поручено да се окану наде да ће икада поново повратити

своју слободу и да се морају покорити плановима које је Немачка за њих створила, односно да прихвате нову „реалност њихове ситуације”.

Као „заслужена казна за Србе” уследило је њихово прогањање, масовно убијање, протеривање са свих оних територија Југославије које су биле додељене немачким савезницима на Југоистоку Европе. Оптужбе на рачун српског народа, као главног „кривца” и непријатеља „новог поретка” на Југоистоку, биле су опште место у пропаганди свих немачких савезника на овом простору. Положај српског народа на „хијерархијској лествици” народа у Југоисточној Европи у оквиру „Европског новог поретка” био је на његовом самом дну, где је требало да дели судбину са представницима народа којима је такво место додељено због „расне неподобности”, (Јевреји и Цигани). Постојали су и одређени планови у вези некакве „нове велике сеобе народа”, односно пресељења оних који се не могу уживети у „нови поредак” (Чеси, Срби, Пољаци).

Окупацијски режим који је завела Немачка у Србији био је од првог дана строг и тежак за становништво, према којем су гајена предубеђења и нетрпељивост. Војни пораз, разарање земље и окупација, изазвали су у народу тешко разочарање, депресију, губитак перспективе. Слом државе и војске доживљаван је као апокалиптична судбина. Поред тешке окупације, српски народ је задесио и крвави грађански рат, који је и започео на овим просторима крајем 1941, жесток, пун суровости, са бројним људским жртвама и великом мржњом која се изродила из тог сукоба. Рат нису само људске жртве. Материјална разарања имају не мање погубне последице. Пљачка индустријских постројења, искоришћавање рудног блага, експлоатација шума, пољопривредних ресурса, сточног фонда, уништавање саобраћајница, разбијање јединственог привредног простора Краљевине Југославије, у многome су вратила читаво подручје чачанског краја, који се убрзано индустријализовао тридесетих година, у период са почетка XX века.

Окупација је, поред људских и материјалних разарања, донела и многе промене у друштвеном животу људи. Мобилизација великог броја мушкараца, њихов одлазак на бојишта или заробљеништво, прилив избеглица и окупационе војске у многome су изменили демографску слику чачанског краја. Окупација је донела и наметање нових закона, просветних и културних норми. Разна ограничења, присиле, казне које би уследиле у случају неизвршења наређења, потпуно су изменили свакодневицу људи, која је била испуњена страхом и неизвесношћу.

Досадашња локална историографија највећу пажњу посвећивала је војним и политичким питањима овог периода, са јаким идеолошким набојем. Величање патњи, страдања и јунаштва победничке стране било је опште место, као и задатак таквих радова. Питања свакодневног живота под окупацијом, са свим демографским, економским и културним променама које је овај ратни сукоб изазвао, нису превише или нису уопште дотицана. Овај рад је покушај да се прикажу све промене и догађаји у привреди, становништву, свакодневици, сачуване у за сада доступним историјским изворима, и ослика живот под окупацијом који се одвијао у Чачку и најближој околини. Оваквим приступом откривају се и многобројни унутрашњи узроци понашања људи овог краја у грађанском рату који је изменио лице целе Србије.¹

ПРИВРЕДА

Распарчавање територије Краљевине Југославије имало је катастрофалне последице за привредни живот читавог простора уништене државе, а нарочито за окупирану Србију. Дошло је до разбијања привредног организма, прекида производног или кооперативног процеса, што је утицало на карактер производње и њен интензитет. Немачки планови за целу Југоисточну Европу сводили су се на констатацију да то подручје треба да остане у конзервираном односу политичке и привредне подређености земаља произвођача сировина и хране („допунски привредни простор”), према центру Европе – Великонемачком Рајху („велики привредни простор”), односно да буде немачка пољопривредна и сировинска полуколонија. Побољшање животних услова становништва ни у ком случају није имало предност.²

Пољопривреда и исхрана становништва

Немачка је на Србију гледала као на аграрни простор. Сматрали су да Србији није потребна индустрија, што се синхронизовало са конзервативним схватањима владе Милана Недића која је у селу тражила основу српског националног идентитета и националне снаге. Немци су били заинтересовани за пољопривредне производе из Србије, на које су

1. M. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991, str. 23-24, 80, 87-89; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, str. 111-132, 148-149, 162, 415-417; K. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, Beograd 1999, стр. 143-168.

2. M. Ristović, n.d., str. 182-183, 189; B. Petranović, n.d., str. 476.

били навикли пре рата, и имали су намеру да задрже предратни степен те производње.³

На пољопривредну производњу у првој години окупације утицало је много фактора: припреме за априлски рат, одлазак радне снаге у војску, мобилизација запрежне стоке, ратна разарања, долазак окупатора, разбијање привредног простора. Све се то одиграло у време пролећних радова. Пољопривредно становништво имало је и велику несигурност, што је утицало на мањи обим сетве. Смањен је и број стоке за унапређење стада.⁴ Поред свих ових непогодности, Немачке процене су говориле да је жетва у Србији у лето 1941. године била једна од најбољих за много година уназад, тако да су већ у току 1941. извршили разрез на територији целе Србије за откуп жита.⁵

Ова одлука важила је и за Чачак. Начелство среза трнавског доставило је 27. јуна уредбу о контроли вршаја, како би се ради реквизиције имао потпуни увид о припосу пшенице.⁶ У чачанском крају свим сопственицима вршалица, који су пописани, наређено је да доставе исправе на основу којих би добили течно гориво неопходно за рад.⁷ Због великог броја избеглица приспелих у Србију, па и у чачански крај, наређено је од Комесарске управе у Београду да се један проценат жетве обавезно издваја за њихову исхрану.⁸ Потребне за житом биле су велике, па је сопственицима млинова и воденица наређено да ујам обавезно узимају у житу, како би се оно и на тај начин сакупљало.⁹ Предаја жита окупаторима био је важан задатак који би помогао његову ратну привреду, па су издаване наредбе о осигурању вршидбе од комунистичких напада, попут оне од 28. јула 1941. у чачанском крају.¹⁰ Ипак у већем броју села партизани су успели да спале књиге вршаја почетком августа 1941, тако да се право стање жетве није знало.¹¹ И поред свих напора Немци нису очекивали извоз пољопривредних производа са простора Србије 1941. године.¹²

3. B. Petranović, n.d., str. 470-471.

4. N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, str. 286.

5. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, Beograd 1976, str. 1135; N. Živković, n.d., str. 389.

6. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, Чачак 1968, стр. 39.

7. ИАЧ, Фонд Градског поглаварства Чачка (у даљем тексту само ГП), Деловодни протокол (у даљем тексту само ДП) за 1941, бр. 7779, од 01. јуна.

8. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6446, од 13. септембра.

9. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6548, од 16. септембра.

10. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 541.

11. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 61.

12. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 1135.

Окупационе власти биле су заинтересоване и за откуп стоке и сточних производа из Србије. Откуп меса вршен је преко Централе за стоку, месо и масноћу, која је основана још априла 1941. Задатак је био да обезбеди довољне количине меса за немачку војску, окупационе органе и градско становништво. Током 1941. није било планског откупа. Принудни откуп вршен је само повремено.¹³ Да би се сточни фонд попунио, у Чачку је 10. јуна 1941. издата наредба о забрани клања приплодних грла и прасади.¹⁴ Месо није био једини производ од домаћих животиња за који су Немци били заинтересовани. Генерални опуномоћеник Немачке за економију Србије доставио је 26. јуна 1941. у Чачак пријаву за откуп вуне, као једног од важних пољопривредних производа за који је заинтересована немачка ратна привреда.¹⁵

Нередовне ратне прилике имале су утицај на снабдевање града животним намирницама и пре окупације. Већ 4. јануара 1941, у Чачку је нестало пшеничног и кукурузног брашна, а није било ни соли.¹⁶ Дан после уласка Немаца у Чачак, 18. априла 1941, командант места пешадијски потпуковник Петар Петровић, издао је наредбу да све радње морају бити отворене, као и у нормално време, а да цене намирница морају бити као и пре рата.¹⁷ Већ 23. априла 1941. одређен је ценовник за животне намирнице, који се морао поштовати. Пиљари су могли узимати највише 20% зараде.¹⁸ Општина је предвидела и казне од једног дана затвора за оне који би прекорачили прописане цене. Немци су наредили да се таква лица кажњавају са три дана затвора или принудним радом код немачке војске.¹⁹ Нередовне ратне прилике условиле су и веће трошкове произвођача и посредника, као и жељу да се што боље заради. Покушај повишења цене хлеба од 30. јуна 1941. одбијен је одлуком Среског начелства у Чачку.²⁰ Многи су тражили прилику да се снабдеју на селу, независно од пијаца, што је забрањено наредбом од 1. августа

13. Откупљивано месо највише је трошено за немачку војску 70-75%, за војна предузећа 10-15%, за градско становништво 10%, пскада и мање (N. Živković, n.d., str. 406-408).

14. ИАЧ, ГП, К-4, Ф-VI, бр.71.

15. Народни музеј Чачак (у даљем тексту само НМЧ), Збирка микрофилмова, бр. III-50-6.

16. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-I, бр.48.

17. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II бр. 396; Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, ЗРНМ XVI, Чачак 1986, стр. 320.

18. Цена једног килограма пшеничног брашна износила је 5 а кукурузног брашна 4 динара, пшенице 4, кукуруза 3,70, пасуља крупног 8, пасуља ситног 6, говеђег меса 16, телеђег 20, јагњећег 26, свињског 24, свињске масти 35, слапице 45, сира младог 14, сира зрелог 16, млека 3, јаја, по комаду 1, кромпира 3, шећера у коцкама 20 и шећера ситног 18 динара (ИАЧ, ГП, К-49, Плакат ГП Чачак, без броја).

19. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр.70.

20. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7654. од 30. јуна.

1941.²¹ Да би се стабилизовала ситуација са количином жита потребног за исхрану на подручју Чачка, била је истакнута забрана извоза пшенице, кукуруза и брашна са територије трнавског среза 5. јуна 1941.²²

Због поремећаја у исхрани градског становништва, услед ограничења кретања и устанка који је избио, Министарство за пољопривреду и исхрану послало је наређење за стварање одбора за снабдевање и исхрану у локалној самоуправи. Снабдевање је вршено преко књижица за снабдевање чија је продаја почела у септембру 1941. године.²³ Поремећаји исхране били су нарочито изражени након сламања устанка, нових људских жртава и материјалних разарања. Уведени су и „безмесни дани“ децембра 1941. којима је одређивано којим данима ће се спремати храна без меса у граду. Била је истакнута и забрана клања стоке, како би се сачувао сточни фонд, без обзира на оскудицу у храни.²⁴ Одбор за исхрану поделио је у Чачку од 15. децембра 1941. до 15. априла 1942. укупно 105.000 kg хране. Све је то финансирано задуживањем код државне Хипотекарне банке у висини од 1.000.000 динара.²⁵ Уведен је и нови ценовник животних намирница, мануфактурне робе и привременог ценовник јела и пића у угоститељским објектима у граду 17. децембра 1941. године. Постојала је и претња да ће свако онај ко би се огрешио о овај ценовник бити кажњен са 30 дана затвора или новчано до 10.000 динара.²⁶

Одбор за помоћ сиромашним грађанима основан је у Чачку 5. фебруара 1943. Одбор је развио акцију у скупљању добровољних прилога и убрзо сакупио 150.000 динара и две тоне пшеничног брашна. Прилози су подељени најсиромашнијим грађанима.²⁷ Акције „зимске помоћи“, функционисале су и 1944. године. До половине јануара сакупљено је 1.300.000 динара. Подељено је 6.000 kg брашна и 60 метара кубних дрва. Наглашавано је да ће се сиротињи поделити 500.000 динара.²⁸ Основа-

21. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 8398, од 1. августа.

22. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр.50.

23. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр.6706, 6711, од 17. септембра

24. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VII, бр.413.

25. ИАЧ, ГП, К-59 Ф-IV, бр. 339; Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 344.

26. Цена говедине износила је 27, телетине 35, свињетине 38, масти 80, кајмака 50, сира крањег 20, сланине 70, свињске пршуте 90, сувих ребара 60, кукуруза окруњеног 7, кукурузног брашна 8, пшенице пречишћене 10, пшеничног брашна 11, килограм хлеба 12, пасуља белог 6, пасуља пареног 5, кромпира 3,5, лука црног 5, купуса прсног 1, јабука бољих 8, пернате живине 18, јаја по комаду 2, дрва прве класе 250, дрва друге класе 240, дрва огрици 180, луча 4, тона угља 400, млека 4, ораха 12 до 15 и бутера 120 динара (ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV бр. 631, 632, 633).

27. Акција Зимске помоћи у Чачку, „Ново време“ бр. 543, Београд, 6. фебруар 1943, стр.3.

28. Велики усрех Зимске помоћи у Чачку, „Ново време“ бр. 835, Београд, 19. јануар 1944, стр. 3.

ни су и одбори за социјално збрињавање невољних. Сиромашним службеницима дељено је 10 килограма жита на сваког члана породице у фебруару 1944. године.²⁹

Резултати прикупљања жита 1941. године нису задовољили Немце. За следећу годину планирали су многе мере које би побољшале пољопривредну производњу, у циљу што већег искоришћавања за потребе ратне привреде Рајха. Штете које је становништво трпело нису узимане у обзир када су интереси Немачке били у питању. Са таквом привредном политиком није се слагало сеоско пољопривредно становништво. Немци су уочили да српски сељак неће ништа добровољно да испоручује, јер у првом реду мисли на лично обезбеђење и не осећа се побуђеним да олакша рад војне управе. Временске прилике нису ишле на руку пољопривредној производњи. Зима 1941/1942. била је нарочито сурова, а на пролеће су се десиле неуобичајено велике и дуготрајне поплаве. Оне су захватиле и чачански крај. Висок водостај многих река разорио је мостове према Краљеву, а пут према Пожеги био је затворен услед одрона. Ипак, и поред свих неприлика, Немци су планирали опсежну сетву, при чему су урачунали проблеме поплава, забране сетве у заштитном појасу око путева и пруга, недостатак семена, машина и смањења фонда стоке за вучу.³⁰

Већи приноси били су могући само у интензивирању производње са квалитетним семеном, бољом обрадом земље, употребом вештачких ђубрива. То је био тежак задатак и у мирнодопско време.³¹ Једна од мера модернизације била је и планирана пољопривредна производња, по угледу на Немачку, која је почела да се спроводи од 1942. године па до краја окупације.³² Окружно начелство у Краљеву је већ почетком јануара 1942. најавило планску пољопривредну производњу. Фаворизовано је задругарство, као и примена нових искустава из иностранства. Од пољопривредних култура које би биле приоритетне издвојен је раж, јечам, кромпир, као и индустријско биље. Наглашена је потреба становништва за одећом, што је значило да треба више посветити пажње конопљи и лану. Дата је и генерална оцена да је обрада земље на ниском нивоу. Пољопривредни референти су добили задужење да прегледају сваки хектар земље и добили могућност да наређују шта ће се посеја-

29. Мере за привилегу доделу помоћи у Чачку, „Ново време” бр. 860. Београд, 13. фебруар 1944. стр. 4.

30. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 351,400, 1131,1133.

31. D. Aleksić, *Proizvodna osnova srpske privrede posle okupacije 1941. godine*, Istorija 20. veka 2, Београд 1997, стр.67.

32. B. Petranović, n.d., str.471.

ти.³³ Недићева управа у Србији није се ограничавала само на проблеме исхране становништва. Централа за кожу из Београда донела је почетком фебруара 1942. године 2.000 пари обуће за грађане Чачка. Општинска управа поделила је купоне за куповину. Цена обуће кретала се од 300 до 600 динара.³⁴

Акт о планској пољопривредној производњи достављен је у Чачак 11. марта 1942, од стране Окружног начелства у Краљеву.³⁵ Већ од 26. марта дозвољен је промет семенске робе у циљу успешније сетве.³⁶ Немци су били нарочито заинтересовани за сејање шећерне репе, за чију је производњу у Србији било повољних услова. Поред шећерне репе, форсирани су и сетву уљарица.³⁷ Начелство среза трнавског издало је наређење за сетву шећерне репе и сунцокрета 28. марта 1942. на основу планске пољопривредне производње.³⁸ Да би план што боље успео, наређено је да се позову земљорадници предвиђени за сетву шећерне репе половином априла, ради склапања услова под којим ће се обавити сетва.³⁹ Индустијске биљке су мало гајене у чачанском крају пре Другог светског рата. Није било никакве традиције у производњи ових култура. На почетку пролећа 1942. било је пуно узбуђења међу земљорадницима, поводом сетве шећерне репе, сунцокрета, дувана. Упућена је и делегација немачком команданту у Чачак, који није дозволио отступање од плана сетве.⁴⁰ Временски услови нису ишли на руку пољопривредницима јер је због јаких киша сетва каспила. Начелство је 30. маја издало наређење да се сејање шећерне репе, без обзира на временске прилике, мора извршити до 15. јуна, што је крајњи рок сетве.⁴¹ За оне који не би засејали шећерну репу, предвиђена је казна.⁴² Предаја репе требало је да се изврши до 28. октобра 1942. године. Ко би прекорачио овај рок, био би кажњен затвором или принудним радом. Морао се предати целокупан род по извршеној процени. Било је забрањено да се шећерна репа употребљава за кување пекмеза или ракије, као и да се са

33. Г. Милија Диковић, начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва, „Ново време“ бр. 211, Београд, 4. јануар 1942. стр. 4.

34. Добровољна радна служба у Чачку почела рад у народу, „Ново време“ бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942. стр. 4.

35. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2633 од 11. марта.

36. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3395 од 26. марта.

37. N. Živković, n.d., str. 400-401.

38. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3453 од 28. марта.

39. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4222 од 14. априла.

40. В. Петронијевић, Д. Јањић, *Непокорени. Монографија Ајенице и Кулиновица*, Чачак 1981, стр.261.

41. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6285 од 30. маја, бр. 6262. и од 31. маја.

42. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13092 од 2. октобра.

њом храни стока.⁴³ По наређењу Министарства за пољопривреду, након вађења репе из њива, било је предвиђено да се те површине дубоко заору.⁴⁴

Обавезна предаја семена сунцокрета одређена је за 15. октобар 1942.⁴⁵ Прекорачење овог рока укључивало је одлазак у Краљево где би се род морао предати и платити казна.⁴⁶ Осим семена сунцокрета, сакупљане су и „кошпице” од лубеница, бундева и диња, за производњу јестивог уља.⁴⁷

Поред шећерне репе и сунцокрета, гајен је и дуван. Обавезна предаја одређена је за 19. новембар 1942. године. Морао се предати сав дуван, осушен и скалупљен.⁴⁸ Садioniци дувана имали су привилегију да их не узимају на кулук док је трајао откуп те биљке.⁴⁹ Пажња је посвећена и сејању детелине. Пољопривредној подружници наређено је 15. априла 1942. да почну са продајом семена ове биљке.⁵⁰ Немци су вршили и организовано сакупљање секундарних сировина, као што је била акција од 1. октобра 1942, за сакупљање старих крпа.⁵¹ Министарство народне привреде доставило је 5. октобра исте године распис за сакупљање старог материјала и отпадака.⁵² Особе које су добијале бонове за снабдевање новоређенчади, биле су ослобођене обавезе предаје крпа од 24. марта 1944. године.⁵³

Ипак, најважније пољопривредне културе биле су пшеница и кукуруз. Кише које су падале у пролеће 1942. ометале су сетву. Површине које је захватао заштитни појас око путева и пруга, који се простирао на 500 метара са обе стране комуникација, знатно је смањено обрадиве површине.⁵⁴ Заштитни појас је у априлу смањен на 200 метара са обе стране пута, али и тада су процене говориле да ће род кукуруза бити за око 30-40% мањи него када би све површине биле засејане.⁵⁵

По уредби од 2. маја 1942. коју је издало Министарство пољопривреде и исхране, била је уведена и обавезна заштита усева од града пу-

43. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13828/42.

44. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16106 од 10. децембра.

45. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13042 од 1. октобра.

46. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13528/42

47. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12352 од 18. септембра.

48. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 4437/42

49. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16269 од 14. децембра.

50. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4249 од 15. априла.

51. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VII бр.128.

52. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13200 од 5. октобра.

53. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1946/44.

54. На тим површинама било је забрањено сејати кукуруз, сунцокрет, паприке, по наређењу од 10. фебруара 1942. (ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр.396).

55. ИАЧ, Недићева архива, преписи из Архива Војноисторијског института (у даљем тексту само ИА), К-1, бр. 36.

тем осигурања.⁵⁶ Издата је и уредба за сузбијање корова на усевима, у циљу што бољег приноса, 10. маја од стране Окружног начелства у Краљеву.⁵⁷ Да би се што боље пратила жетва усева, општинама су половином јуна 1942. године достављали обрасце за пољопривредну статистику, са роком предаје до 18. августа исте године.⁵⁸ Планска пољопривредна производња укључивала је и обраду до тада запуштених имања. По наредби Министарства пољопривреде од 20. априла 1942, прослеђена је наредба о обавезној обради државних имања. Тако је и Српској православној цркви наређено да достави извештај о својим поседима око Чачка који се могу обрађивати.⁵⁹ Обраду земље вршиле су и установе на основу планске пољопривредне производње. Издато је наређење у мају 1942. да школе оснују баште.⁶⁰ Ти задаци су извршавани до краја окупације. Гимназија у Чачку молила је општину 15. јануара 1944. да јој додели за обраду њиву „између два бедема”, површине 22 ара, коју је Гимназија обрађивала и 1943. године.⁶¹ Основна школа у Чачку је 8. јула 1944. молила да јој општина додели њиву у „Врањаку” за обраду, површине 40 ари.⁶² Грађани су користили своја дворишта, као и неке зелене површине у граду којих је било доста, за узгајање поврћа како би побољшали сопствену исхрану.⁶³ Вршена је и пропаганда у циљу обављања што боље сетве.⁶⁴ Окружни начелник Маринковић је 20. маја 1942. у Мрчајевцима изјавио окупљеним сељацима да приону на рад, засеју сваку стопу земље и покажу да српска нација и српски сељак нису нерадници.⁶⁵

Жетва пшенице у лето 1942. био је најважнији задатак Немаца у економији окупиране Србије. У жеку жетве, 15. јула, забрањен је промет пшенице у чачанском крају.⁶⁶ Пописивачи вршидбе жита одређивали су колико рода треба да остане сваком домаћинству. Та количина износила је 200 kg по глави домаћинства, остало је предвиђено за откуп.⁶⁷ Сопственицима вршалица и њиховим члановима одређивано је да добију од

56. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5058 од 2. маја.

57. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5365 од 10. маја.

58. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7105 од 12. јуна.

59. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4465, 4466 од 20. априла.

60. ИАЧ, НА, К-1, бр.36.

61. ИАЧ, ГП, Књига записника са седница Градског поглаварства Чачак (у даљем тексту само Записник ГПЧ) од 15. јануара 1944.

62. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 8. јула 1944.

63. Ј. Далић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 345.

64. *Служим свом народу*, „Ново време” бр. 250, Београд, 27. фебруар 1942, стр. 3.

65. *Зборници у краљевачком окрућу*, „Ново време” бр. 320, Београд, 20. мај 1942, стр. 3.

66. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8617 од 15. јула.

67. Н. Живковић, и.д., стр. 392.

ујма по 60 kg а да остатак предају по налогу Житарске централе.⁶⁸ Као и претходне године, биле су предузете посебне мере да се вршалице обезбеде од пожара и саботаже.⁶⁹ Наредбом окружног начелства из Краљева од 12. јула 1942, забрањена је продаја ујма од вршалица, који се морао искључиво узимати у природи, никако у новцу. Висина ујма одређена је на 10% од рода. Плац откупа за трнавски срез износио је 86.000 килограма од произвођача и 79.000 килограма од вршалица. Срепски начелник и пољопривредни референт одређивали су разрез на општине, а појединачне посебни одбори. Разрез је одређен на процењени род пшенице, а не само на количину која се доносила на вршај, због могућности самосталног вршаја са коњима, без знања власти. Главни надзор над вршидбом вршили су председници општина са по једним чланом управе. Одређиван је и контролор код вршалица, за кога је обично узиман учитељ или неко друго писмено лице. Власти су у жеку жетве уверавале произвођаче да ће сва количина откупљене пшенице бити употребљена за исхрану непроизводног становништва округа, и да по свечаном обћању Немаца пеће бити извоза. Власници вршалица су добијали одређену количину жита, на основу броја укућана, али уколико би ујам био мањи од предвиђеног, та количина би се смањила за проценат подбачаја. Био је одређен прогресивни разрез пшенице на произвођаче.⁷⁰

Прогресивни разрез пшенице на произвођаче у трнавском срезу 1942. године

Принос по 1 хектару	Обавезан откуп у %
200-500 kg	3-5%
500-1.000 kg	5-8 %
1.000-2.000 kg	8-12 %
2.000-3.000 kg	12-18 %
3.000-4.000 kg	18-25 %
4.000-5.000 kg	25-35 %
преко 5.000 kg	35-50 %
већи приноси	преко 50 %

68. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 9690 од 4. маја.

69. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 9889 од 7. августа.

70. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 465.

Поред једног процента који је прикупљан од жетве за избеглице, од 1942. године у трнавском срезу је узимано и два процента од рода жита за сиромашно домаће становништво. Утврђена цена за предату пшеницу у јулу, августу и септембру 1942. године за 100 kg износила је 400 динара, са премијом од 100 динара. Премија је смањена за октобар и новембар на 50 динара, а за период од 1. децембра 1942. до јула 1943. није ни била предвиђена. Одређени број произвођача и власника вршала лица није предао разрезану количину пшенице до 28. августа. Начелство је претило да ако то не ураде у следећих пет дана постоји могућност да буду упућени на принудни рад у борски или рудник Трепчу.⁷¹ Та наредба није до краја испоштована. Начелство је 15. септембра 1942. наређивало да сви они који још нису предали пшеницу то ураде најкасније до 12 часова 16. септембра, јер би тако избегли тешке и „недогледне” последице. Овога пута претња је била озбиљнија, јер би сви прекршитељи наређења били проглашени за саботере којима је претила и смртна казна.⁷² Житарска централа је 24. октобра 1942. смањила разрез пшенице за срез трнавски на 70.000 kg.⁷³ Из краљевачког округа откупљено је до краја 1942. године 1.962 вагона жита.⁷⁴ Окружни начелник краљевачког округа, у оквиру кога су се налазили и срезови у околини Чачка, у свом извештају од 1. августа 1942. године, саопштавао је влади да се са сељацима тешко излази на крај. Када се од њих тражи пшеница и лични рад они би били јако тврдоглави. Пшеницу су крили и тако онемогућавали извођење замишљеног плана за исхрану. Нису помагале ни молбе ни претње ни апели. Морали су се употребљавати и оружани одреди да би се сељак натерао на давање хране за непроизвођачко становништво или да се натера на лични рад.⁷⁵ Немци нису били задовољни откупом жита у Србији 1942. План није био испуњен, јер сељаци нису хтели ништа добровољно да испоручују.⁷⁶

Поред бриге да се што више жита откупи од сељака, питања безбедности немачке војске нису занемаривана. Тако је у срезу трнавском наређено од немачких власти да се кукуруз обере до 14. октобра и уклони шаша. Наређење је издато старешинама села.⁷⁷ Округ краљева-

71. Цена хлеба од једног килограма, састављеног од 1/3 пшеничног и 2/3 кукурузног брашна, одређена је на 6,25 динара (ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр.465; Ј. Дашкић. *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 346).

72. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.89.

73. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр.14069 од 24. октобра.

74. N.Živković, n.d., str.393-395.

75. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 227.

76. Zbornik NOR-a XII, knj. 3, Beograd 1978, str. 747.

77. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр.13070 од 2. октобра.

чки требало је по одлуци Житарске централе од 17. октобра да преда 1.670 вагона кукуруза. Разрез за жички срез износио је 690, трнавски 215, љубићки 390 и драгачевски 375 вагона. Појединачна задужења по општинама требало је поред одбора из саме општине да изврши одбор састављен од два сиромашна, једног средњег и једног добростојећег произвођача и учитеља. Разрез за округ измењен је 24. октобра 1942, на укупно 1.500 вагона кукуруза које је требало предати. Измењена су задужења и по срезовима. Жички срез требало је да преда 450, трнавски 330, љубићки 450 и драгачевски 270 вагона кукуруза.⁷⁸ У окружном начелству у Краљеву одржана је конференција 27. и 28. октобра 1942. године са свим среским начелницима, референтима за исхрану и пољопривредним референтима. Конференцији је присуствовао и главни делегат Министарства привреде и исхране, Вулићевић. На конференцији је расправљано о разрезу и прикупљању кукуруза и других памирница. Окружни начелник је говорио о безбедности, прикупљању кукуруза, лојалном држању према окупаторским властима и другом.⁷⁹ Предвиђено је да се 10% рода преда до 10. децембра, на основу засејаних површина, броја чланова домаћинства и имовног стања произвођача. Ако би се кукуруз предао у клипу, та количина је требало да буде за 55% већа него да се предаје у зрну. Поред кукуруза разрез је одређен и на пасуљ. Општина Чачак требало је да преда 2.500 килограма пасуља. Разрез је извршен само на оне који су посејали пасуљ на површини већој од 20 ари, процењујући принос на 18 килограма по хектару. Поред свих припрема откуп пасуља је слабо извршавао, па је 15. децембра Начелство среза трнавског наређивало да се пасуљ има сакупљати свим расположивим средствима.⁸⁰ Од прописане количине кукуруза за откуп, на основу наредбе од 12. децембра, требало је 20% испоручити до 25. децембра 1942.⁸¹

Планска пољопривредна производња обухватала је и воћарство. У циљу његовог унапређивања, упућен је одређен број полазника са села на разне течајеве. Из Министарства пољопривреде и исхране, у Чачак је стигла наредба 30. маја 1942. да се упуте два младића да посеђују воћарски течај.⁸² Чачански крај је одувек био познат по гајењу шљива. Разрез је одређен и на ово воће тако да је срез трнавски задужен 14. септембра 1942. године за предају 23 вагона сирових шљива. Цена је од-

78. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 388.

79. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 223.

80. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 388.

81. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 16224 од 12. децембра.

82. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 6263 од 30. маја.

ређена на 10 динара по килограму. Општина Парменац требало је да испоручи 50 тона, Лозница 30, Атеница 30, Кулиновци 30 и Бањица 100 тона.⁸³ Атеница и Кулиновци били су дужни да од 18. септембра 1942. па у наредних пет дана предају 30.000 kg силових шљива.⁸⁴ Уведено је и обавезно кување пекмеза од шљива. Разрез је тако одређен да се по „глави укућана” скува по 20 kg пекмеза, односно сакупи 100 kg шљива. Коме шљиве пису родиле, требало је да потврду добије од реонског економа, који би утврдио родност стабала.⁸⁵

Пошто 1941. није било планског откупа стоке, Немци су се за 1942. организовали тако да одређена количина меса, које се морало откупити, буде распоређена по месецима и седмицама. Постојали су и ванредни откупи за потребе немачке војске. Укупна количина меса која је откупљивана у Србији 1942. године износила је 517 тона.⁸⁶ У чачанском крају је забрањена куповина и продаја стоке, као и ситне и приплодне стоке, 15. априла 1942, осим преко Сточарске централе. Забрањено је и клање запрежне стоке да би се пролећна сетва што боље обавила. Ако би се десило да произвођачи нису у стању да предају предвиђену количину стоке, морали су је набављати са стране из других области.⁸⁷ Да би се сточни фонд повећао, 24. августа исте године, забрањено је и клање прасади испод 60 килограма.⁸⁸ Стока је предавана у централу сваког четвртка, до октобра 1942, када је одређено да се предаја врши сваког уторка.⁸⁹ Власти су биле предвиделе да одбори за исхрану појединих општина достављају своје потребе централама, која ће преузимати испоруке стоке и предавати месо на основу списка мушттерија.⁹⁰ Министарство пољопривреде је доставило и наређење Начелства среза трнавског за набавку и држање приплодних бикова и нераста за јавни приплод у циљу побољшања сорти стоке.⁹¹ Сточне пијаце нису биле потпуно укинуге, али је Министарство пољопривреде издало наређење за вршење обавезних ветеринарских прегледа приликом недељних продаја.⁹² Почетком пролећа, 7. марта 1942, у чачанском крају се појавила голубачка мушица, па су упућивана упутства за одбрану и лечење људи и стоке.⁹³

83. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 99.

84. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12292 од 18. септембра.

85. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.54.

86. N.Živković, n.d., str. 408.

87. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 237.

88. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 66.

89. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13260 од 7. октобра.

90. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 237.

91. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7104 од 12. јуна.

92. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5790 од 20. маја.

93. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 282.

Прикупљање вуне настављено је и у 1942. години. Немци су планирали да у 1942. години откупе 700 тона вуне од чега би 400 тона транспортовали у Немачку.⁹⁴ У мају 1942. појавио се проблем у сакупљању, јер је један број сточара у чачанском крају ошишао овце пре времена. Без обзира на то, свако ко је поседовао овце морао је да преда један килограм вуне по овци.⁹⁵ Предаја је морала да се изврши до 10. јуна 1942.⁹⁶ Акција прикупљања није у потпуности успела, па је Начелство среза трнавског доставило општинама додатна објашњења у вези са одузимањем и прикупљањем вуне.⁹⁷

Била је издата наредба и о шишању коњских грива и репова, као и предаја те длаке.⁹⁸ У трнавском срезу ова акција није донела резултате који су очекивани.⁹⁹ Организовано је и гајење свилене бубе. Половином јула 1942. спроведена је предаја чаура.¹⁰⁰ Упућиване су и наредбе за прикупљање и предају лековитог биља.¹⁰¹

Да би побољшала развој пољопривреде, Недићева влада је организовала израду пољопривредних машина. Тако је у децембру 1942. у Ваљеву у фабрици „Вистад” произведен први српски плуг.¹⁰² Министарство пољопривреде је Начелству среза трнавског доставило распис још 13. августа 1942. о потреби прављења спискова пољопривредника који желе купити домаћи плуг.¹⁰³ У новембру је поново прављен списак заинтересованих пољопривредника за додељивање плугова.¹⁰⁴

Поред предаје пољопривредних производа, организована је и обавсна предаја огревног дрвета за Немце у јесен 1942. Извршен је разрез на општинске и приватне шуме испод пет хектара, по наређењу Округлног начелника из Краљева.

Разрез дрва по срезовима¹⁰⁵

Срез	Метара кубних
Драгачевски	18.879
Трнавски	9.922
Љубићки	1.480
Жички	10.145

94. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 1149.

95. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр. 402.

96. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6725 од 7. јуна.

97. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8614 од 15. јула.

98. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13517 од 10. октобра.

99. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр. 128.

100. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8616 од 15. јула.

101. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9178 од 26. јула.

102. В. Petranović, n.d., str.473.

103. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 10313 од 13. августа.

104. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14418 од 2. новембра.

105. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13513/42

„Лењим” локалним управама начелник је претио казним мерама. Крајњи рок за предају дрвета у Атеници, одређен је за 17. октобар. До тада, укупно 57 лица није испунила обавезу. Свима који би прекорачили одређени рок, пређено је одвођењем у концентрациони логор. Вршено је и праћење сече дрвета у приватним шумама сваког петог, 15-ог и 25-ог у месецу, о чему су подношени извештаји среском начелству.¹⁰⁶ Сеча шуме ипак није у потпуности завршена у октобру. Половином децембра 1942. из Чачка је организована група од 20 лица, од стране шумске управе, која је са секирама, тестерама и 12 запрега требало да спреми дрва за град.¹⁰⁷

Испоруке предвиђених количина намирница нису у потпуности остварене током 1942. године. Због неиспуњења обавеза у предаји намирница окупатору, окружни начелник Момчило Достанић одржао је у Гучи 6. децембра 1942. године конференцију са чиновницима Среског начелства, председницима и деловођама општина драгачевског среза. Достанић је присутнима рекао да се обавезе према окупатору морају испуњавати.¹⁰⁸

Исхрана становништва 1942. године била је тежа него претходне. Окружни начелник из Краљева оценио је почетком јануара 1942. да у срезовима његовог округа има резерве хране за само још месец дана. Прављени су одређени покушаји да се огревно дрво из овог краја, кога је било доста, мења за храну. Начелство је сматрало да сељак нема склоност да своје производе продаје за новац, па ће радије трампити храну за монополистичке производе, дуван, со, гас, које ће продавати окружно начелство.¹⁰⁹ У циљу побољшања исхране становника Чачка, јануара 1942, Начелство среза трнавског тражило је од Житарске централе дозволу за довоз 10 вагона пшенице из среза гужанског.¹¹⁰ На састанцима у Београду од 5. до 7. фебруара 1942, на којима су поред окружних начелника учествовали и министри у Недићевој влади, Диковић је ситуацију у чачанском крају оценио као веома тешку. Реквизиције су биле огромне, од стране немачке војске која је стално у пролазу. Они су тражили да им се за неколико сати обезбеди по 10 до 15 кола сена, дрва, односили су и намештај са собом. Када би дошла нова не-

106. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14440 од 3. новембра.

107. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16225 од 14. децембра.

108. Чачански крај у НОБ-у. *Хронологија догађаја*, стр.236.

109. Г. Милија Диковић, начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва. „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр.4.

110. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1396 од 10. јануара.

мачка јединица, тражила би исто као и претходна.¹¹¹ Да би се стабилизовало тржиште, више пута у току године издавана су наређења о забрани извоза свих животних намирница из срезова Краљевачког округа. То је учињено 21. марта и у срезу трнавском. Вршена је и контрола прикривања вишкова животних намирница.¹¹² У Чачку је 2. априла 1942. у хотелу „Српски краљ” одржана конференција са свим председницима из округа, реонским економима и пољопривредним референтима. Расправљали су о питањима унутрашње исхране округа, и нарочито о максимирању цена.¹¹³ Начелство среза трнавског издало је налог 14. априла по коме ће се кукуруз делити за исхрану по цени од осам динара.¹¹⁴ Да би се стабилизовало снабдевање храном у срезу драгачевском, заведене су легитимације за снабдевање храном и свим монополским артиклима. Без ових легитимација није било могуће ништа купити у трговишама.¹¹⁵ У току жетве пшенице, јула 1942, поново је забрањен извоз намирница из целог округа. И поред предузетих мера, поново се јавио проблем исхране у жеку нове жетве пшенице. Крајскомандатаура у Краљеву је извештавала да је немогуће испоручити тражену количину жита за исхрану Чачка, од старе жетве.¹¹⁶ По питању исхране најбоље је стајао љубићки срез. Са тог подручја је крајем пролећа 1942. године узето 30 вагона кукуруза за исхрану осталих срезова у округу, који нису имали довољно хране. Прикупљање кукуруза није ишло лако, јер су се земљорадници бојали да нова жетва неће бити добра као претходна.¹¹⁷ Да би се побољшала исхрана избеглицама сиротињи и породицама заробљеника, у Чачак је 22. септембра 1942. допремљена количина од 2,5 вагона пшенице која је подељена овим категоријама становништва.¹¹⁸ На јесен 1942. био је забрањен и увоз и извоз стоке, меса и масти, без дозволе из округа.¹¹⁹ Да би се исхрана становништва што рационалније организовала, Начелство среза трнавског је 2. новембра 1942. наредило да се 10.000 килограма брашна додели породицама чи-

111. М. Стефановић, *Деловање Љојићевеог њокреџа „Збор” у Чачку (1935-1945)*, ЗРNM XVII, Чачак 1987, стр. 314.

112. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 21. марта, бр. 3175. и бр. 4790, од 27. априла.

113. На састанку су говорили председник општине Милош Антонијевић, предстојник полиције Стаменко Димитријевић и Драгутин Булић, присуствовали су и представници немачке оружане силе. (*Конференција љривредника у Чачку, „Ново време”* бр. 283, Београд, 3. април 1942, стр. 4).

114. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4214 од 14. априла.

115. *Окружни начелник љ. Диковић у Гучи*, „Ново време”, бр. 280, Београд, 31. март 1942, стр. 4.

116. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8618 од 15. јула, бр. 8714 од 17. јула.

117. ИАЧ, НА К-1, бр.36,41.

118. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр.109.

119. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14347. и 14348 од 31. октобра.

новника и заробљеника, као вид помоћи за зиму која је долазила.¹²⁰ Постојала је и чиновничка менза у граду која је радила током целе окупације. Број службеника у граду износио је неколико стотина, а њихова примања су се кретала од 2.000 до 3.000 динара. Непрекидни раст пијачних цена стално је повећавао трошкове ове мензе, тако да су на лето 1944. године тражили помоћ од владе из Београда како не би престали са радом. Влада није удовољила њиховим захтевима.¹²¹ Немци нису имали превише сентименталности према проблемима у исхрани становништва Србије. Најважнији задатак био је да се прикупи одговарајућа количина жита. „Ако неко треба да гладује, то могу бити само Срби, а не Немачка”, био је став окупационих власти. Домаћем становништву је препоручивано стезање каиша по принципу: прво Немачка, а шта остане Србима.¹²²

Један број грађана Чачка покушавао је да се снабде крађом поврћа и шећерне репе из општинске њиве у „Арсеналу”. Док је за ту њиву био одређен чувар, крађа из окружног расадника била је много опасније дело. Претња је гласила да ће на лицу места бити убијен сваки онај који се ухвати у крађи кромпира.¹²³ Исхрана становника Чачка била је рационализована. Прављени су спискови, куповане књижице за исхрану. Количина јестивог уља која је додељивана износила је 250 грама по особи, на основу одлуке од 5. маја 1942. године.¹²⁴ Да би се обезбедила рационалнија и правичнија расподела, вршена је и штедња на дневним оброцима хлеба, односно брашна. Дневни оброци су смањени на 300 грама почетком априла 1942. године.¹²⁵ За јун је одређена количина од 400 грама шећера по особи. Нове књижице за добијање овог артикла дељене су од септембра 1942. године.¹²⁶ По анализи градског поглаварства од 21. септембра 1942, шећер се у Чачку делио „од ока” грађанима, тако да су настајали проблеми приликом подела. Зејтин се делио преко једног приватника, а не преко државних установа што је такође стварало проблеме у расподели грађанству.¹²⁷ Недостатак намирница условио је појаву „црне берзе” и разних шпекулација. То је нарочито

120. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14419, од 2. новембра.

121. НМЧ, Претстојништво градске полиције (удаљен тексту само НМЧ, ПГП), бр. 104, несређена архивска грађа.

122. Окупационе области су по Фиреровој жељи требале да Немачкој дају већи допринос, па су се морале више притегнути јер је Фирер захтевао да се Немачкој безусловно обезбеди веће следовање меса и хлеба. (Zbornik NOR-a XII, књ. 2, стр. 654).

123. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12387 од 19. септембра.

124. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр. 464.

125. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV бр. 236.

126. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI бр. 388.

127. ИАЧ, ГП, К-60 Ф-V бр. 503.

било израженио након поновног уласка Немаца у град. Пропаганда Недићеве управе нарочито је истицала да је за време партизанске владавине била велика оскудица у соли на селу, која се на црној берзи плаћала и до 140 динара за један килограм.¹²⁸ Командант Чачка Марисав Петровић констатовао је да сељацима у околини Чачка почетком децембра 1941. недостаје со чија је цена на црној берзи за време партизанске владавине, у званичној пропаганди, преполовљена на 70 динара за килограм. Сељаци су, плашећи се репресалија, тек од 8. децембра долазили у Чачак да продају намирнице.¹²⁹ Почетком јануара 1942, свима који би се бавили шпекулацијом прећено је јавном телесном казном.¹³⁰ Да би се шпекулације сузбиле било је забрањено продавати намирнице ван пијаце и по кућама.¹³¹ Начелство среза издало је наредбу од 27. априла 1942. да се врши контрола прикривања вишкова животних намирница.¹³² Штампa је објављивала имена кажњених трговаца који су се бавили шпекулацијама, као што је био случај Милана Јевтовића из Мрчајеваца у фебруару 1942.¹³³ Повремено су вршена кажњавања оних људи који нису поштовали прописе о промету намирница и прописане цене прехранбених производа. Објављен је, 2. маја 1942, и списак укупно 15 кажњених „шпекуланата”.¹³⁴ Чачански трговац Борисав Оцокољић кажњен је јула 1943. са 100.000 динара глобе због шпекулације са воћем.¹³⁵ Била је издата и наредба фелкомандатуре, од 22. октобра 1942, о забрани слободног промета ракије од произвођача.¹³⁶ Постојала је и забрана, од 17. августа 1943, препродавцима на пијаци да пре 10 часова не смеју куповати намирнице и да се намирнице преко пет килограма не смеју износити ван округа.¹³⁷ Пијаца је у граду радила, али је ретко ко хтео да продаје прехранбене производе по одређеним максимираним ценама, утврђеним од Градског поглаварства или среског начелства. Ако се продавало, обично је коришћена трампа.¹³⁸ Чачански крај

128. *Совјетска социјалистичка република Ужице*, „Наша борба” бр. 15, Београд, 14. децембар 1941, стр. 3.

129. *Животи у Чачку се журно орјанализује*, „Обнова”, бр. 135, Београд, 9. децембар 1941, стр. 6.

130. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр.391.

131. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.92.

132. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.4790 од 27. априла.

133. *Борба противу шпекулације у Чачку*, „Ново време” бр.254, Београд, 28.фебруар 1942, стр. 4.

134. *Кажњен велики број трговаца у Чачку*, „Ново време” бр. 306, Београд, 2. и 3. мај 1942, стр. 4.

135. *Сузбијање „црне берзе”*, „Обнова”, бр. 625, Београд, 22. јул 1943, стр. 4.

136. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13971 од 22. октобра.

137. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-III бр. 474.

138. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 345.

је ипак, и поред свих ограничења које је носила окупација, остао подручје у коме је произвођена велика количина хране и остао најбогатија пијаца у Западној Србији током целог рата.¹³⁹ Поред животних намирница, рационализована је продаја и промет срестава за хигијену. Савез набављачких задруга из Београда оставио је 6. јуна 1942. упутство за поделу сапуна грађанима као и упутство за достављање сапуна берберским радњама.¹⁴⁰

Црна берза је постојала без обзира на многе забране и претње казнама. Трговало се и са немачким војницима, а касније и са бугарским, када су и они дошли у град 1943. године. Од Бугара су се нарочито куповале цигарете. Крајем рата са немачким војницима је вршена трапа робе. За један литар шљивовице добијала су се три килограма шећера или пар цокула. За једну јабуку пет цигарета. Тако добијене цигарете продавале су се за 10 динара по комаду, док је на селу за један килограм шећера добијано три литра ракије.¹⁴¹ Потражња за цигаретама била је велика. Један од начина задовољења потреба и сузбијања „црне берзе” било је издавање бонова и књижица. Почетком фебруара 1942. пушачи су у Чачку добијали дневно 20 цигарета или 20 грама дувана.¹⁴² Да би се обезбедила правилна расподела, вршен је попис уживаоца дувана који су куповали књижице за цигарете.¹⁴³ Бројно стање пушача, по издатим књижицама за снабдевање, износио је 1.460 особа мушког пола. То је вероватно била половина стварног броја пушача у Чачку, јер се сиромашнији део становништва снабдевао дуваном за савијање од разних препродаваца. Процена стварног броја мушкараца пушача досезала је број од око 3.500 особа.¹⁴⁴

Испоруке намирница за немачки гарнизон у граду биле су редовне и вршене су сваке суботе по одређеном распореду.¹⁴⁵ Време испоруке се од септембра 1942. променило. Сваког понедељка испоручиване су недељне квоте јаја, масти и кајмака за немачку војничку мензу од 18. септембра 1942.¹⁴⁶ Наручбине су потраживане од Градског поглаварства Чачка. Једна испорука 19. априла 1942. садржала је 200 комада јаја, 40 килограма кромпира, 10 комада живине, 2 овце, 2 килограма ма-

139. Чачак најбогатија пијаца Западне Србије, „Ново време” бр. 988, Београд, 15. јул 1944. стр. 2.

140. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. од 6. јуна бр. 6705. и 6706.

141. Ј. Данић. *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 346.

142. Пушачи у Чачку добијају дневно 20 цигарета или 20 грама дувана, „Ново време” бр. 231, Београд, 1. фебруар 1942, стр. 4.

143. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 396.

144. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV бр. 576.

145. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13407 од 9. октобра.

146. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр. 100.

сти. За следећи дан је наручено још 200 комада јаја, 40 килограма кромпира и 2 килограма масти.¹⁴⁷ Начелство среза трнавског је 4. новембра 1942. наредило да се Немцима у „Арсенал” испоручи 1.000 комада јабука.¹⁴⁸ Испоруке су могле бити и вше и разноврсније. Немци су претходне године, 16. септембра 1941, када је град био у окружењу устаника, за потребе своје исхране тражили од Градског поглаварства 7 говеда, 5 свиња, 2–3.000 јаја, са роком испоруке до 18. септембра.¹⁴⁹ За испоручену храну Немци су давали новац. Градско поглаварство је од немачке команде 27. септембра 1941. добило 6.984 динара за испоручену прасад.¹⁵⁰

Читава 1942. година упамћена је као гладна у чачанском крају. Из тих разлога сетва је у 1943. извршена на свим расположивим површинама. Градско поглаварство у Чачку добило је 8. октобра 1942. године наређење да пољопривредници изврше сетву као и раније, а ако је могуће и више да посеју. Запрећено је да ће сви они који буду сејали са неприпремљеним семеном, бити кажњени. Реонски економисти вршили су проверу сетве. Дата је и наредба да се употребљавају „прашкови” за биљке са стоваришта.¹⁵¹ Власти су прећутно прелазиле преко запостављања сетве индустријских биљака, главни усев био је кукуруз.¹⁵² Временске прилике нису ни 1943. ишле на руку пољопривредницима. Тог лета је владала ретко запамћена, катастрофална суша. Било је дупло мање падавина у просеку за претходних 40 година, што је нарочито утицало на род кукуруза.¹⁵³ У чачанском крају је постојала наредба од 8. августа 1943. да се стабла кукуруза скрате после цветања на 1,20 m, око пруга и путева, што је утицало на смањење приноса.¹⁵⁴

Планирани откуп пшенице за 1942. није извршен. Задужење за Краљевачки округ износило је 2.200 вагона у 1943. години. Према извештају од 19. новембра исте године, било је откупљено 2.050 вагона пшенице.¹⁵⁵ У трнавском срезу, према наредби од 22. јула 1943, домаћинства су била обавезна да предају од овршене пшенице шест процената ујма, 200 килограма по хектару на име разреза, један килограм по хектару за

147. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 4409 од 18. априла.

148. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 14515 од 4. новембра.

149. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 6559 од 16. септембра.

150. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 6920 од 27. септембра.

151. ИАЧ, ГП, К-58. бр. 13296/42.

152. В. Петролијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 325.

153. Zbornik NOR-a XII. knj. 3. Beograd 1978, str. 752.

154. ИАЧ, ГП, К-63. Ф-И бр.371.

155. N. Živković, n.d., str.396-397.

Српску државну стражу и 10 динара за ватрогасну службу.¹⁵⁶ Планирана количина откупа за 1944. била је иста као и за претходну годину.¹⁵⁷ Окружни начелник из Краљева известио је 18. априла 1944. године Министарство унутрашњих послова да је до датума слања извештаја у округу откупљено и предато 724.564 килограма житарица.¹⁵⁸

Да би се предала разрезана количина меса, поједина домаћинства су се удруживала, да би заједнички предали говече, овцу, свињу. Мера одмазде за оне који не би предали одређену количину меса била је одузимање све стоке.¹⁵⁹ Постојале су и колективне казне за општине које не би испоручиле разрезану количину меса. Градско поглаварство Чачка кажњено је сумом од 200.000 динара 4. јуна 1943. због неизмирених дугова сточарској централни. Казна је била колективна. Град Чачак требало је да плати 125.000 динара, а остатак суме Атеница и Кулиновци.¹⁶⁰ План откупа меса за 1943. годину у Србији није реализован због поремећене равнотеже земљишта, биљака и животиња.¹⁶¹ До краја рата нису престале ни непланиране испоруке меса за немачку војску која је пролазила кроз град. Начелство среза трнавског је 19. септембра 1944. године доставило допис општинској управи Чачак да пристижу немачке трупе и да се по наређењу фелкомандатуре у току дана мора одмах испоручити 400 кг меса. У случају неиспуњења обавезе постојала је претња да ће то урадити СС трупе саме, које су у чачанском крају познате још из 1942. године.¹⁶²

Немци су вршили и откуп млека и млечних производа, што је било у надлежности Централне за стоку, месо и масноће.¹⁶³ Издвајан је један литар млека по крави за рационализовану продају, што је слабо рађено у околини Чачка. Постојала је и претња да ће се одузети крава онима који не би испоручили млеко.¹⁶⁴ Немци су за један литар млека плаћали 16. септембра 1942. осам динара. Један број председника општина давао

156. Цена једног килограма пшенице 1943. године била је 5, кукуруза 4,40, сунцокрета 19 динара (В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 326).

157. N. Živković, n.d., str. 398.

158. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр.308.

159. Цена стоке, живе ваге, износила је почетком 1943. године 18 динара, а у августу исте године 13 динара за килограм (В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр.325-326).

160. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 4. јуна 1943.

161. Откуп меса у филијали Чачак у првој педесети априла 1944. износио је: 128 говеда, 147 оваца, 398 кг сушене сланине. (N. Živković, n.d., str. 410-411).

162. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 328.

163. Исто, стр. 413.

164. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II, бр. 467, 9616.

је и из општинских каса додатак од седам динара по литру. Такво пре-корачење цена Немци су намеравали да прекину и претили да ће таква лица бити проглашена за саботере који ће одговарати пред судом.¹⁶⁵

Рударство

У околини Чачка пред Други светски рат било је више рудника који током читаве окупације нису прекидали производњу.

Рудник угља „Дучаловац” у Ртарима отворен је 1932. Није престао са радом након капитулације. Производња је била на истом нивоу као и пре рата, 10 тона дневно. Радила је око 38 радника. Поред плате, примали су и намирнице по максимираним ценама, као и одећу и обућу. Рудник је престао са радом августа 1943, након упада бугарске војске. После тог догађаја производња није обнављана, однети су погонски каишеви машина од стране четника Милутина Јанковића, а ручни алат је развучен од мештана.¹⁶⁶

Рудник угља „Драгачево” у Рогачи започео је производњу 1940. године и запошљавао 19 радника. Током рата није пуно радио, да би експлоатација угља била потпуно обустављена почетком пролећа 1943. године.¹⁶⁷

Рудник угља у Прилишцу започео је са радом 1924. године, али је престао са радом 1932. Поновна експлоатација је почела 1942. године, са укупно пет до шест радника. Рудник није пуно радио, затворен је 1943. године.¹⁶⁸

Рудник угља „Бресница” у Бресници основан је 1927. године, и радио је током окупације са нешто смањеном производњом, осам до 10 тона дневно. Радила је око 30 до 35 радника, углавном мештана.¹⁶⁹

Рудник угља у Вољавчи „Тавник”, основан 1940, радио је током целе окупације, са ископом од 10 тона угља дневно. Било је запослено око 40 радника. Њихов број је и растао, тако да је 1943. године било укупно 73 радника.¹⁷⁰

Рудник хрома „Јелица” у Рајцу основан је 1937. године. Након капитулације престао је са радом. У том периоду је и опљачкан. Повађене су шине, разнета јамска грађа, алат и други материјал. Рад је у току

165. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 98.

166. Ј. Дашећ, *Јелички рудници*, ЗРНИМ IX, Чачак 1978, стр. 148-149.

167. Исто, стр. 165-167.

168. Исто, стр. 168-170.

169. Ј. Дашећ, *Економске прилике у Чачку за време рајца од 1941. до 1945. године*, стр. 347.

170. В. Petranović, n.d., str.477; Ј. Дашећ, *Економске прилике у Чачку за време рајца од 1941. до 1945. године*, стр. 348.

окупације обновљен али већ децембра 1942. престаје се са експлоатацијом, која није обнављана до краја рата. У току краткотрајног рада, произведено је само 500 тона руде Број запослених кретао се до 54 радника.¹⁷¹

Рудник магнезита „Магнезит-Шумадија” у Милићевцима и фабрика за прераду руде у Брђанима основани су 1927. године. Рудник и фабрика радили су током целог рата.¹⁷² Рудник „Емилка” у Горњој Горевници, основан 1928, тешко је оштећен од стране партизана у ноћи 3/4. августа 1941. године, када је запаљено 1.400 литара бензина, оштећен возни парк и машине.¹⁷³ После овог догађаја у руднику није било експлоатације током 1941. године.

У Милићевцима експлоатација није престајала након окупације. У периоду од 1. маја до 1. новембра 1941. овај рудник је произвео 558 тона сировог магнезита који је прерађен у 8.220 m³ плоча. У истом периоду из овог рудника је отпремљено у Немачку 305 тона сировог магнезита и 8.865 m³ плоча. Експлоатацију је отежавао устанак и нарочито сурова зима 1941/42, а на пролеће 1942. године и велике поплаве. Обнова и проширење рада у Милићевцима, као и обнова рада у Горњој Горевници, нису били могући употребом сопствених средстава и снага рудника. У априлу 1942. Акционарско друштво „Магнезит Југоисток” из Берлина почело је са откупом или дугорочним закупом и обједињавањем у јединствено предузеће ова два рудника као и оближњих налазишта магнезита.¹⁷⁴ Радови на обнови рудника завршени су до краја маја 1942. године. Већ у јулу исте године прерадом ископане руде добијено је 613 тона сировог магнезита и 67 тона чистог магнезита. Од те количине 541 тона сировог магнезита транспортована је у Немачку, као и 256 тона чистог магнезита. У периоду од јула 1942. до краја 1943. године у овим рудиштима ископано је 20.939 тона руде. Од те количине прерадом је добијено и транспортовано у Немачку 6.979 тона сировог и 4.460 тона прерађеног магнезита.¹⁷⁵ У руднику је било укупно запослено 96 радника, 30 у фабрици и 66 у самом копу.¹⁷⁶

Објекти рудника у Горњој Горевници пред крај рата коришћени су и од стране равногорског покрета. По налогу Врховне четничке команде формирана је јуна 1944. године у баракама рудника „Емилка” ра-

171. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 138-144.

172. Исто, стр.348.

173. *Чачакски крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 62.

174. Zbornik NOR-a XII, knj. 2. str. 1127, 1129, 1131, 1140.

175. N. Živković, n.d., str.345.

176. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 348.

дионица за производњу ручних бомби и других експлозивних средстава. Радило се у три смене са 120 радника, који су за 24 часа производили око четири до пет сандука ручних бомби.¹⁷⁷

Рудник антимона у Лиси и пре окупације Србије био је у рукама немачког капитала. Производња се кретала од 839 тона 1935, преко рекордних 2.971 тона 1938, до 2.522 тона 1940. године, када рудник преузимају Немци. Пред рат рудник и топионица запошљавају 300 радника.¹⁷⁸ Немци су планирали да изграде жичару, топионицу са три конвертора и две пећи са пламеницима, са месечном производњом од 20 до 25 тона.¹⁷⁹ Рудници антимона у Србији (Крупањ, Зајача, Бујановац и Лиса) пред Други светски рат давали су 40% европске производње овог метала.¹⁸⁰ Од свих рудника антимона у Србији, 1941. и 1942. године само је рудник у Лиси непрекидно радио.¹⁸¹ Антимон је коришћен као легура у прављењу плоча за подморничке батерије у немачкој морнарици.¹⁸² Забележен је и један већи напад на рудник, равногорских снага, у ноћи 15/16. октобра 1942, када је запаљена централна зграда а постројења за прераду руде делимично оштећена.¹⁸³ Због важности, рудник је уживао посебну заштиту немачке војске, радио је скоро непрестано током целе окупације са значајном производњом.

177. Чачански крај у НОБ-у. *Хронологија догађаја*, стр. 314.

178. Ј. Дашкић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, Чачак 1995, стр. 125.

179. М. Ristović, n.d., str. 120.

180. Ј. Marjanović, *Ekonomска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941-1945*, ЈИЧ 4, Београд 1963, стр. 89.

181. *Zbornik NOR-a XII*, knj. 2, str. 1140.

182. М. Ristović, n.d., str. 345; *Vojna enciklopedija 1*, Београд 1970, стр. 177.

183. Између 23,30 и 01,00 часова у ноћи 15/16.10. 1942, група људи је разоружала фабричку стражу, сакупила све раднике у халу где су се налазе пећи, одузела им исправе, а после тога истерала из круга фабрике, при чему им је наређено да пребегну у шуму. Централна зграда фабрике је запаљена сировим уљем, као и магацин и електрична централа. Централна зграда је до темеља изгорела, а остале зграде и постројења само делимично. Основна постројења за прераду руде нису имала веће штете. Рудник је био веома важан за немачку ратну привреду. Производња је у мају 1942. године износила 43, јуна 60, јула 61, августа 65, септембра 45 тона. За ову диверзију заинтересовао се и сам Хитлер и тражио објашњења о узроцима недовољне заштите и о будућим мерама обезбеђења рудника (*Zbornik NOR-a XII*, knj. 2, str. 817-818).

Производња рудника Лиса током окупације¹⁸⁴

Година	Количина ископане руде у тонама	Количина истопљеног метала у тонама
1941.	1.004	169
1942.	1.988	311
1943.	1.674	278
1944.	386	75

Крајем 1943. рудник није радио пуном снагом услед напада партизана.¹⁸⁵ Борбе су настављене и почетком следеће, 1944. године, у близини рудника. Производња није ометана, али се јако смањио број радника. Није могла да почне са радом повоизграђена топионица метала, услед недостатка радне снаге. Производња је ипак постојала. У мају 1944. произведено је 40 тона метала, у јуну 77 тона, у јулу 90 тона. Уклоњено је и 8.000 тона јаловине.¹⁸⁶

Индустрија

Немци су на Србију пре свега гледали као на аграрно подручје. Индустрија је по њима била потпуно непотребна Србији као и читавој југоисточној Европи, која је била само допунска привредна област, а никако привредни партнер, макар и много слабији. Немцима је требала само територија која производи оно што је неопходно за допуну привреде Немачке.¹⁸⁷

Чачак је пред Други светски рат полагао растао у солидан индустријски центар. Најважније индустријско предузеће у граду био је Војнотехнички завод Чачак са око 1.300 запослених радника. Имали су за ондашње прилике савремену производњу.¹⁸⁸ Почетком априлског рата део најсавременије опреме дислоциран је у 14 железничких вагона пре-

184. В. Petranović, n.d., str. 478. Колики су значај имали рудници антимона у Србији најбоље се види из планова Немачке за експлоатацију и употребу овог метала у њиховој ратној индустрији. Од 4.200 тона антимона употребљеног у немачкој индустрији 1942. године, 1.076 тона антимона произведено је у српским рудницама. Планирано повећање за 1943. износило је 3.025 тона из српских рудника, чиме би се покрило 52,4% немачких потреба у овом металу (M. Ristović, n.d., str. 339).

185. Ј. Данић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 123.

186. Zbornik NOR-a XII, knj. 4, Beograd 1979, str. 515.

187. M. Ristović, n.d., str. 183.

188. М. Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*. ЗРНС XXIX, Чачак 1999, стр. 159.

ма Сарајеву. Са транспортом је отишло и пуно стручњака, техничара, врсних мајстора и радника. Капитулација земље затекла је транспорт у железничкој станици Пазарић код Сарајева. Управа завода у Чачку покушала је 22. априла да интервенише и врати опрему у Чачак, али транспорт је већ био заплењен од стране немачке војске. Преостали део опреме у Чачку предат је окупаторима без комисијског пописа.¹⁸⁹ Немци су ипак планирали производњу у ВТЗ-у, тако да је 20. априла упућен позив свим запосленим да се јаве на посао. Сви они који би се оглушили на позив сматрани су за одметнике.¹⁹⁰ До краја маја 1941. поднети су извештаји Војнопривредном штабу Југоистока о извиђању 26 предузећа у Србији, међу којима је био и ВТЗ Чачак. Циљ извиђања била је организација експлоатације привредних потенцијала и радне снаге Србије. Немачки штаб је дошао до закључка да је за производњу радио пријемника најпогоднији ВТЗ Чачак, али да Немачка морнарица још није пласирала своје поручбине. У извештају за месец јун, констатовано је да производња у ВТЗ Чачак још није могућа, услед недостатка радника. Већ у августу 1941. Немци су из Завода отпремили 22 вагона машина, алатљика и алата. До октобра Завод је свакуисан.¹⁹¹ Немци су имали посебну организацију (*Bergungstrupere und Bergungskolonnen*) која се бринула за демонтажање и прикупљање машина из домаћих предузећа и њихово транспортовање у Немачку. Људи из те организације демонтирали су и однели опрему и машине из ВТЗ Чачак.¹⁹² За време ослобођења Чачка 1941. у погонима је радило 110 радника, који су изливали ручне бомбе и тромблонске мине. Радила је столарска, браварска радионица, ливница, вршена је и оправка телефонских апарата.¹⁹³

Друго по величини индустријско предузеће у Чачку, Фабрика хартије, радила је током целе окупације, као и за време ослобођења 1941. После слома Краљевине Југославије и уласка Немаца у град у фабрици је радило 175 радника, да би њихов број био повећан на 208 у другој половини 1942.¹⁹⁴ Током 1943. године један број радника напустио је Фабрику хартије због боље зараде на другим местима.¹⁹⁵ За време ослобођења 1941. партизанска команда је национализовала фабрику. Њена

189. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 27-28.

190. Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, Чачак 1980, стр.72.

191. Zbornik NOR-a XII, knj. 1. Beograd 1973, str. 832, 834-835, 841, 845.

192. Ј. Марјановић, n.d., str.79; N. Živković, n.d., str. 345, наводи да су Немци у другој половини 1943, у 96 вагона однели опрему из ВТЗ Чачак.

193. Ј. Данић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 106.

194. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 329-330, 332.

195. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-IV, бр.427.

производња била је променљива током рата. Једно време, од 1. децембра 1941. до 20. маја 1942. године, производили су радници електричну енергију за Чачак и немачку војску, па није ни обављана редовна производња папира. Крајем 1943. Фабрика хартије је производила електричну енергију за Чачак, а 1944. није радила у току целе године.¹⁹⁶

Град је електричном енергијом снабдевало предузеће „Јелица” А.Д. која је била у систему далековода „Макиш”. Далековод је више пута прекидан од стране партизана. После прекида у Вреоцима 1941. године, град се напајао из Фабрике хартије.¹⁹⁷ Постојао је и један дизел мотор који је требало да се укључује за време прекида далековода. Управа „Јелице” А.Д. покушала је ретроактивно повећање електричне енергије ГП Чачак, почетком 1942, за време када је Чачак био ослобођен. После више месеци, општина је морала да плати дуг, иако је посредовао сам Милан Недић. У електричној централи 1943. било је запослено девет радника.¹⁹⁸

„Парна пивара Крен и Станковић” А.Д. радила је током целе окупације и правила је пиво искључиво за немачку војску.¹⁹⁹ Лед, као и нус продукт од слада, продаван је грађанству.²⁰⁰ Пред почетак априлског рата у пивари је радило седам квалификованих и 12 неквалификованих радника. Са почетком рата већи број квалификованих радника, укључујући и власника Станковића, одведен је у заробљеништво, што је утицало на производњу. У пролеће 1942. у пивари је било укупно 15 људи, мада је број радника достигао и 18 лица. Пивара је радила осам до девет месеци годишње. Изузетак је 1942. када је радила само пет месеци.²⁰¹

196. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 329-330, 332.

197. ИАЧ, ГП, К-58, 11599/42.

198. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 324-329.

199. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 10313 од 13. августа.

200. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 332.

201. ИАЧ, ГП, К-49, без броја; Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 333.

Производња пиваре у току рата²⁰²

Година	Пиво у хектолитрима	Слад у килограмима	Лед у килограмима
1940.	3.680	55.290	18.116
1941.	3.400	15.805	42.970
1942.	1.950	25.786	40.450
1943.	3.195	46.526	47.430
1944.	2.610	10.799	72.100

Аутоматски парни млин „Павле Брушија и синови” уочи рата највише је радио за војску. У току лета 1941. није радио услед помањкања жита. Током окупације није радио пуним капацитетом. За време ослобођења Чачка 1941. године млин је радио и млео брашно, око 500 тона за око 50 дана. Власник Павле Брушија стрељан је од стране Немаца 1942, након чега предузеће престаје да ради.²⁰³

Предузеће за производњу цигле и црепа „Морава” А.Д. радила је и за време рата са смањеним капацитетом и са 12 до 14 запослених радика. Радила је и циглана „Лозанић, Станковић и Станојевић” која је имала мале капацитете.²⁰⁴

Кожарска радионица „Морава” у Атеници, познатија као фабрика коже, радила је током целог рата са 11 радника и капацитетом производње од једне тоне ђона за обућу дневно.²⁰⁵

Банкарство

После окупације и банкарство Србије претрпело је процес реорганизације, да би било доведено у склад са немачким банкарством. Затечена ситуација у Србији није одговарала систему европског банкарства. Донет је Закон о реорганизацији банкарске и штедионичке делатности а 30. октобра 1941. основана је Дирекција за банкарство са задатком да спроводи практичне мере реорганизације. Формирана је и надзорна банкарска служба за вођење ликвидације нерентабилних банака. Немци су желели да њихов број сведу на ону меру која ће одговорати

202. Ј. Данић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 34.

203. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 333-335; Ј. Данић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 58.

204. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 333.

205. Исто, стр. 335.

задацима које је поставила окупациона управа. Велики број српских банака и штедионица престао је са радом у условима окупације, не могавши да послује рентабилно. Реализација концентрације и рационализације банака започета је 1942. и тај процес није завршен до 1944. године.²⁰⁶

Процес реорганизације банака у Србији погодио је и банкарске институте у Чачку. Тако је „Чачански кредитни завод”, који је уочи рата био у великим финансијским тешкоћама, престао да ради као банка 7. новембра 1943. „Чачанска извозна и увозна банка” пред рат је пословала са губитком, током окупације није имала активности. Ликвидација је извршена 7. октобра 1943. Пословање „Чачанске задруге А.Д.” у току окупације није познато. Пред рат је у великим тешкоћама била и „Чачанска обласна банка”. О њеном раду током окупације нема података.²⁰⁷

Након концентрације банака у Србији Државна Хипотекарна банка је поред Поштанске штедионице постала центар домаћег банкарског пословања.²⁰⁸ Државна Хипотекарна банка Београд-Агенција (1922) отворила је своју филијалу у Чачку 1940. године, и радила је током целе окупације у граду. Преко ње је пословао већи број трговаца, неколико земљорадничких задруга и установа.²⁰⁹

Саобраћај

Чачак је пред Други светски рат био значајно саобраћајно чвориште. Разбијањем Краљевине Југославије прекинуте су или значајно умањене саобраћајне линије којима је вршен промет људи и робе, нарочито на железницама. Пруга која је повезивала Србију са Сарајевом, и посредно са морем преко Дубровника, пролазила је кроз Чачак. У новој територијалној подели Балкана ова линија није имала ранији значај. Тиме је и Чачак остао ван важних саобраћаних токова. Тридесетих година, за време владе Милана Стојадиновића, израђени су планови за изградњу нове железничке линије Карловац-Глина-Добој-Ваљево-Чачак-Краљево, паралелне са постојећом Зареб-Београд-Ниш.²¹⁰ Радови

206. На малом простору од око четири милиона становника било је око 400 банкарских института. То је било могуће једино услед одсуства државне контроле. Немци су желели управо супротно, да остваре потпуну контролу над овим домском економијом (M. Ristović, n.d., str. 243-244).

207. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 337-340.

208. M. Ristović, n.d., str. 244.

209. Ј. Данић, *Државна хипотекарна банка Београд-Агенција (1922), филијала Чачак (1940-1945)*, ЗРНС XXVI, Чачак 1996, стр. 175-176.

210. Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, str. 206.

на постављању пруге нормалног колосека Краљево-Чачак почели су 1937.²¹¹ Планиране линије створиле би од Чачка још важније железничко чвориште него што је то био. Након окупације, Немци су сматрали да због политичких промена тај план мора бити одбачен.²¹² Радови на трасирању и изградњи нове пруге напуштени су. Материјал који је скупљан за радове почео се разносити и развлачити од стране локалног становништва, без обзира на издате наредбе које су то забрањивале.²¹³ Пруга нормалног колосека није била потпуно завршена ни на траси Краљево-Чачак, па је Градско поглаварство Чачак 12. јуна 1941. предлагало Генералној дирекцији српских железница осигурање кредита за овај подухват, јер је на већем делу положен колосек са праговима. На станици Чачак довршавала се путна зграда и извесне мање грађевине.²¹⁴

Са избијањем устанка, железница је постала једна од главних мета напада, саботажа и диверзија. У околини Чачка извршено је од почетка јула па до ослобођења Чачка 1. октобра 1941. укупно 32 напада на железницу, што је доста омело тај вид саобраћаја.²¹⁵ Један од начина да се заштите од напада на пруге и путеве било је стварање заштитног појаса од 500 метара са обе стране око комуникација. На пролеће 1942. немачка команда је издала наређење да се од 4. марта сече шума око комуникација. На рад је позвано сво грађанство од 14 до 60 година старости. Акција у почетку није имала успеха, па су Немци претили и смртном казном, јер се шума слабо секла.²¹⁶ Рокови за чишћење заштитног појаса скраћивани су, најпре је рок одређен до 31. марта, да би се скратио до 8. марта 1942. године.²¹⁷ Железничка линија која је пролазила кроз Чачак коришћена је од стране окупатора. Приликом проласка једног италијанског војног транспорта кроз Љубић дошло је до судара 16. априла 1943. године у 17.50, са мешовитим возом из Београда. Погинула су два лица, а рањен је један италијански војник.²¹⁸

Непосредно пред априлски рат путеви око Чачка били су прилично руинирани услед покрета војних јединица Краљевине Југославије. По једном извештају од 11. марта 1941. године, пут који је из града водио ка гробљу био је разрован од вуче топова и неупотребљив за сао-

211. ИАЧ, К-46 бр. 1958.

212. M. Ristović, n.d., str. 338.

213. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 7977 од 6. јула.

214. ИАЧ, ГП, К-46. бр. 1958.

215. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 41-102.

216. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр. 147; Ф-IV бр. 288.

217. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 21. фебруара, бр. 1 852. и од 4. марта бр. 2326.

218. ИАЧ, НА, К-1, бр. 273.

браћај, па је препоручивано избегавање овог правца.²¹⁹ Немци су били заинтересовани и за одржавање путева у возном стању. У току зиме издавали су наредбе за обавезно чишћење снега на путу Краљево-Ужице. Тај посао одрађивали су кулчари из општина кроз које је пролазила траса пута.²²⁰ Рок за чишћење понекад је био кратак, само три дана за које је требало очистити све бановинске и државне путеве, као што је гласила наредба од 10. јанура 1942.²²¹ Немци су наређивали и крпљење пута Краљево-Ужице, што је такође био задатак општина кроз које је пролазила траса ове саобраћајнице.²²² У циљу модернизације саобраћаја и олакшавања оријентације немачке оружане силе, окупатор је издао и наредбу да се од 8. јуна 1942, па у року од осам дана, поставе путокази на бановинским и државним путевима.²²³

Занатство, трговина и угоститељство

Одвлачењем опреме из ВТЗ Чачак, и потпуни престанак рада овог највећег и најважнијег индустријског постројења у граду, као и значајним смањењем рада у осталим индустријским постројењима, занатство, трговина и угоститељство поново добијају на значају у економији града.

Столарска задруга „Будућност”, специјализована за израду намештаја и грађевинске столарије, радила је са смањеним капацитетом током окупације. Столарска задруга „Југославија” била је пред ликвидацијом.²²⁴ Укупан број занатлија у Чачку, према једном попису од 13. фебруара 1943, износио је 420 мајстора, 160 помоћника и калфи, као и 77 ученика.²²⁵ Рат је утицао и на занатство које је стагнирало услед недостатка сировина, материјала, алата и тржишта. Једино су опанчари током рата добро радили.²²⁶

219. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-11 бр. 529.

220. ИАЧ, ГП, К-58 бр. 15138/42; К-66а, бр. 1119/44.

221. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1376 од 10. јанура.

222. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7977 од 6. јула.

223. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6799 од 8. јуна.

224. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр.335.

225. Чачак је по попису од 13. фебруара имао: 16 абација са пет ученика, 8 бравара са двадесет ученика, 6 воскара, 12 зидара, 2 грађевинца, 10 кројача са седам ученика, 7 ковача са четири ученика, 2 казанџија са једним учеником, 1 кобасичара са једним учеником, 8 лимара са три ученика, 1 ловчара, 14 месара, 3 молера, 1 електротехничара са једним учеником, 14 берберера са једним учеником, 14 опанчара са 3 ученика, 12 обућара са 8 ученика, 42 пекара са 6 ученика, 8 столара са 3 ученика, 4 сарача, 1 посластичара, 4 бојације са 2 ученика, 2 каменоресца са три ученика, 4 часовничара са два ученика, 3 фотографа, 3 поткивача, 2 штампара са једним учеником, 2 содаџије, 2 пануџије, 1 тапаџера, 1 ткача, 1 пингера, 1 машинбравара са четири ученика, 1 кожара са два ученика и 1 стаклоресца. (ИАЧ, ГП, К-63 Ф-1 бр. 597).

226. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 344.

Окупација је утицала и на трговину. У првим месецима након априлског слома биле су исцрпљене резерве индустријских и прехранбених производа јер је промет робе био прекинут. У трговинама се није могло наћи текстилних производа, обуће као и других потроштина. Један део робе трговци су склонили из радњи и продавали „испод руке”. Често је вршена и трампа робе, нарочито за прехранбене производе.²²⁷ Један број трговаца повремено је тражио молбе за затварање радњи на неколико дана. Да би се то остварило била је потребна дозвола власти.²²⁸ Број трговаца почетком 1943. износио је 180 власника радњи, са 24 помоћника и шест ученика.²²⁹

Пред Други светски рат у Чачку је било око 80 угоститељских објеката. Са окупацијом и у овој области привређивања дошло је до извесних промена. Један део хотела и гостионица био је заузет избеглицама, или је био искључиво резервисан за немачку војску. По попису хотела и гостионица из фебруара 1942. у Чачку је било шест хотела, две гостионице, четири кафане и једна приватна кућа, које су издавале собе или су то пре окупације радили. Било је укупно 47 соба за издавање, ако се изузму оне кје су биле резервисане за немачку војску, Српску државну стражу и избеглице. Од 47 слободних соба 23 су издаване, остале нису, углавном због руинираности. Ноћење је коштало 30 до 40 динара по кревету.²³⁰

Радништво и „Национална служба рада”

Један од специфичних видова ратног плена Немачке на простору Југоисточне Европе било је и искоришћавање радне снаге са окупираних подручја. Окупирана Србија требало је да буде важан извор радне снаге од чијег се искоришћавања ни под којим условима није одустајало. Већ априла 1941. предузете су мере прикупљања радно способног становништва за упућивање на рад у Немачку. Претпоставља се да је из Србије било око 80.000 радника на принудном раду у Немачкој.²³¹ Немци су упућивали позиве за рад у Немачку, истичући могућност зараде и до 1.400 динара месечно, у августу 1941.²³² Испостава Дринске ба-

227. Исто, стр.343.

228. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7168 од 13. јула.

229. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1, бр. 597.

230. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр.343.

231. Простор читавог Југоистока посматран је као непресушан извор радне снаге чија је данашња висока стопа паталитета истичана као изузетно повољна „чињеница за ратну привреду”, због могућности које ствара брза генерацијска обнова (М. Ristović, n.d., str. 253, 262-263).

232. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-VI, бр.349.

новине у Ужицу доставила је Градском поглаварству у Чачку 8. септембра 1941. наређење за прикупљање ратних заробљеника за рад у Немачкој.²³³ Сакупљање радне снаге за рад у Немачкој настављено је и 1942. године. Начелство среза трнавског доставило је 25. марта 1942. наређење за попис свих обвезника „Националне службе рада”, свих избеглица и свих уписаних за рад у Немачкој.²³⁴ Повереништво јавне берзе рада у Чачку доставило је 8. октобра 1942. позив незапосленим лицима да се јаве за рад у Немачкој.²³⁵ До сада није утврђен број људи који су из чачанског краја били на принудном раду у Немачкој, али остали су забележени транспорти радника из Чачка попут оног из 11. новембра 1942.²³⁶ Почетком 1943. из Чачка је на раду у Немачкој било 216 лица, док је у граду дневно радило око 20 до 30 кулучара.²³⁷ Многи су отишли на рад у Немачку да би се склонили од тешке неизвесности, а многим је претила и смртна опасност. Они који би отишли директно из затвора имали су прекид истраге против њих.²³⁸

Постојала је и обавеза за становништво које је остало у Србији да ради за немачку војску. Команда места у Чачку наредила је 18. септембра 1941. да се за немачке потребе доведе 18 коња са запрегама и радницима у „Арсенал”.²³⁹ Немачка посада у Чачку имала је потребу и за грађевинским материјалом, као када је 11. новембра 1942. године тражила 15.000 комада цигле. Исплата је вршена преко Градског поглаварства.²⁴⁰ За извођење грађевинских радова били су потребни мајстори зидари, који се нису увек одазивали на позив за рад. Немци су таквим лицима претили да ће их силом довести да раде.²⁴¹ Постојала је и обавеза кулучења на саобраћајницама. Рад на одржавању железничких пруга понекад је доводио до непредвиђених проблема. Предстојништво градске полиције у Чачку приметило је 7. марта 1944. да је више кулучара на прузи ухваћено да сече „Вестинг” црева, неопходна за вршење железничке службе. Немачки контролни органи сматрали су да је то саботажа и тражили су смртну казну за таква лица. Домаћа полиција је захтевала од поглаварства да се скрене пажња кулучарима на могућу

233. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 11066 од 8. септембра.

234. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3306 од 25. марта.

235. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13343 од 8. октобра.

236. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 334.

237. ИАЧ, Фонд Предстојништва градске полиције Чачак (у даљем тексту само ПГП), К-1 бр. 3688.

238. В. Петровијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 279.

239. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6625 од 18. септембра.

240. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13697/42.

241. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13765/42.

казну за поменути преступ.²⁴² Немци су током целе окупације тражили радну снагу за своје потребе. Фелдкомандатура је 30. марта 1944. тражила од Градског поглаварства у Чачку 160 кулучара за радове у околини Чачка, за шест радних дана.²⁴³

Недићева влада организовала је радништво у „Српској заједници рада”, некој врсти синдиката. Ова организација основана је 1942. и њен циљ је био удруживање радника на националној основи, постизање склада између радника и послодаваца, избегавање штрајкова. „Српска заједница рада” обезбеђивала је и пријављивање за рад у Немачку, као и добровољно и принудно одвођење радне снаге на градилишта у Србији.²⁴⁴ Експлоатација радне снаге у Србији био је један од важних задатака окупационе управе. По наређењу окружног начелника, почетком новембра 1942, у циљу боље организације радне снаге, требало је направити спискове свих мушких лица од 17 до 45 година старости. Рок да се тај посао уради био је 12. новембар.²⁴⁵ Поред рада у Немачкој и у Чачку, известан број лица је упућиван на рад у Борски рудник. Предстојништво градске полиције у Чачку тражило је 24. октобра 1942. да се одреди 80 обичних радника и 32 стручна радника за рад у Бору.²⁴⁶ Крајем новембра полиција је тражила да се одреди још 10 лица за рад у Борском руднику.²⁴⁷ По наређењу полиције направљен је списак радника упућених у Борски рудник, да би се доставио одбору за прикупљање помоћи у одећи и обући.²⁴⁸ На рад у Борски рудник одвођени су и затвореници из чачанског затвора. Око 90 припадника партизанског покрета, углавном из трнавског среза, одведено је возом у Бор 20. децембра 1942.²⁴⁹ На рад у Борски рудник, за разлику од оних који су одлазили у Немачку, нико није ишао добровољно. Многи би се убрзо спасавали принудног рада бекством, обично након десетак дана.²⁵⁰ Поред одвођења радне снаге у Бор, један број људи је одређен за рад у београдској „Индустрији мотора”.²⁵¹

„Српска заједница рада” у Чачку организовала је и хуманитарне акције. Октобра 1942. године у граду су одржане две конференције у циљу прикупљања помоћи за радничке породице чији су храниоци би-

242. ИАЧ, ГП, К-66а, бр. 1697/44.

243. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 30. марта 1944.

244. Б. Петрановић, н.д., стр.480-481.

245. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14646 од 7. новембра.

246. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14071 од 24. октобра.

247. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 15243 од 21. новембра.

248. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14741 од 10. новембра.

249. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 238.

250. В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 280.

251. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.139.

ли у заробљеништву. Образован је месни одбор за прикупљање помоћи, а председник тог одбора био је Миодраг Васић, тадашњи председник општине. У име свих радника Чачка, а било их је у то време око 1.000, говорио је Јован Јоновић и изјавио да ће сви дати по једну надницу за заробљенике. Опорезовани су и појединци у оквиру удружења угоститеља, трговаца и занатлија, према висини материјалног богатства. Приватници који нису улазили ни у једно удружење, били су посећени од стране делегата старешинства „Српске заједнице рада”. Вршено је и прикупљање прилога по улицама града, у недељу, 18. октобра 1942. Било је одређено да се посете и сви домови у граду.²⁵²

„Национална служба рада за обнову Србије” основана је у децембру 1941. године са задатком да се цео народ од 17 до 45 година старости удружи и да заједнички савесно и дисциплиновано ради на општем добру. Укупно трајање службе није требало да траје дуже од годину дана. Лица у служби су добила бесплатан смештај, радно одело, храну и бесплатан превоз. Организација „Националне службе рада” ангажовала је омладину на пословима оправке путева, сече дрва, рада у рудницима. Поред радних задатака, служба је била и пропагандно-васпитна установа са великим социјалним задацима.²⁵³

Већ средином децембра 1941. у Чачку је основана „Средњошколска радна служба”. Ова организација је основана, како су тадашње власти говориле, да омладина тог узраста не би била препуштена сама себи. Ова „добровољна” радна служба стављена је под надзор српских војних власти „које ће о средњошколској омладини водити пуну бригу”.²⁵⁴ У извештају од 31. марта 1942. руководилац одреда „Националне радне службе за обнову Србије” у Чачку саопштио је да су најхитнији радови у Чачку: 1) Обрада земље шест хектара код „Арсенала” засађивање кромпира, купуса и лука), потребно 1650 радних дана; 2) рушење зграде Вишег среског суда у Чачку, потребно 1000 радних дана; 3) насипање шљунка и калдрмисање улица, Карађорђево, Пашићеве, Овчарске, Адмирала Гепрата, Арсеналске, Љубићке и Краља Петра, потребно 4.000 радних дана; 4) рад на осигурању реке Мораве, 80 метара, потребно 800 радних дана; 5) рад на преуређењу општинске кланице, са чишћењем канала, потребно 300 радних дана; 6) ситнији послови. Општина је поседовала 35 ашова, 40 пијука и 10 мотика који су могли да

²⁵² Радници у Чачку одрекли се једне своје наднице у корист деце својих другова. „Обнова”, бр. 396, Београд, 19. октобар 1942, стр. 5.

²⁵³ В. Petranović, n.d., str. 479-480.

²⁵⁴ У Чачку. Ужину и Горњем Милановцу основаће се средњошколска радна служба. „Обнова”, бр. 143, Београд, 18. децембар 1941, стр. 4.

се уступе служби.²⁵⁵ До краја марта 1942. у редове службе из Чачка било је уписано 470 обвезника.²⁵⁶

Није познато шта је служба урадила од ових послова у току 1942. године у Чачку. Остали су забележени одржани концерти у Заблаћу 1. фебруара 1942. организовани од Националне службе рада.²⁵⁷ Постојали су извесни проблеми персоналне природе. Командант службе у Чачку није успевао да створи добар однос у раду са омладинцима, па се стварала потреба за новом личношћу.²⁵⁸ Један део омладинаца, који је одређен за обављање послова у „Националној служби рада“, одведен је у Обреновац, августа 1942. године, где су обављали радове. То су углавном били омладинци рођени од 1921. до 1924. године, сви из Чачка, њих укупно 58. који су радили на овом градилишту до августа 1942. када је један део отпуштен кући, један део одведен у Жарково, а девет их је ухапшено од стране полиције.²⁵⁹ Следеће године било је више акција. Градско поглаварство је на својој седници од 6. априла 1943. усвојило захтев да се служби обезбеде послови у граду.²⁶⁰ Појачана је и пропагандна активност. Национална служба рада штампала је два пута по 50 комада плаката, 300 комада програма, као и пет блокова улазница од по 100 листа за своје приредбе у мају 1943.²⁶¹ Истог месеца штампали су још 300 комада програма и 15 блокова улазница.²⁶² Следећег месеца, јуна 1942, штампано је 20 блокова признаница и 300 комада апела.²⁶³ Чета „Националне службе рада“ у Чачку формирана је јуна 1943. године. У њој су углавном били омладинци 1924. и 1925. годишта. Они су до 5. августа ископали 5.000 метара канала. Многи од њих су први пут тада радили физичке послове, тако да је било проблема док се нису стекли први жуљеви на рукама. Становали су у једној згради у центру, као и у неколико већих одељења пиваре. Од 1. августа 1943. храна за њих се кувала у касарни. Поред довољне количине хлеба и варива, обавезно су добијали и месо у оброцима. У слободно време бавили су се спортом, а били су предвиђени и васпитни часови. Имали су и оркестар који је по-

255. ИАЧ. ГП, К-58, бр. 3357/42.

256. *Забрањена шетња по корзоу у Чачку*, „Ново време”, бр. 280, Београд, 31. март 1942. стр. 4.

257. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 205; *Доброволна радна служба у Чачку почела рад у природу*, „Ново време” бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942. стр. 4.

258. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 207.

259. НМЧ, ПГП, пов. бр. 13/42, несређена архивска грађа.

260. ИАЧ. ГП, Зависник ГПЧ Чачак од 6. априла 1943. године.

261. НМЧ, Рачунска књига Стевана Матића, IV део, (у даљем тексту само НМЧ И-1622. СМ), бр. 13, 14, 15, 30 за мај 1943.

262. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 31, 32 за мај 1943.

263. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 6, 7 за јун 1943.

свећивао пажњу српској народној музици и уметничким композицијама. Приредили су и две другарске вечери са скечевима, песмом и рецитацијама.²⁶⁴ У извештају од 23. новембра 1943. говори се да служба у Чачку има чету од 60 обвезника који се од јуна 1943. налазе у Чачку. То су све били младићи из града и најближе околине. Они су обавили послове насипања улица, чишћења, проширивања и прокопавања канала, оправке јавних зграда. У извештају се тражи да општина финансира трошкове одржавања службе која је до тада опстајала захваљујући добровољним прилозима.²⁶⁵

ДРУШТВО

Промене које је условио рат нису се само огледале на плану губитка људских живота и материјалних разарања. Окупација је донела територијално распарчавање Краљевине Југославије, увођење нове административне поделе у окупираној Србији и скоро потпуну контролу рада домаћих органа власти. Промене у саставу становништва биле су још очитије. Велики број мушкараца одведен је у заробљеништво или је био мобилисан у неку војну формацију зараћених страна, а у исто време Србију је заплуснуо талас избеглица. Они који су остали да живе код својих кућа били су оптерећени економским исцрпљивањем, ограничавањем своје слободе уз непрекидни и смишљени притисак пропаганде окупационе управе.

Административна подела

Разбијање територије Краљевине Југославије и припајање њених делова немачким и италијанским савезницима условило је и нову административну поделу у територијално стешњеној Србији, окупираној од стране Немаца. Под немачким надзором власт је преузео Савет коме-

²⁶⁴ *Нациа омладина на послу*, „Обнова”, бр. 637, Београд, 5. август 1943, стр. 4.

²⁶⁵ Чета је обављала следеће радове: 1) прокопавање канала у Чачку од улице Цара Лазара па све до железничке пруге преко пута Болнице укупно 4.500 метара, у циљу правилног отицања воде; 2) темељно чишћење Лозничке реке све до краја чачанског гробља; 3) прокопавање канала од улице Цара Лазара до железничког пропуста; 4) продубљивање и прочишћавање канала од месаре до канала Фабрике хартије; 5) прочишћавање канала од Лозничке реке до улице Милоша Обилића; 6) пасипање Карађорђевог улице; 7) калдрмисање, више од половине, улице Господар Јована укључујући и плато испред поште. Камен је сакупљан на Морави, као и песак, и све је превезено до улице; 8) калдрмисање Синђелићеве улице; 9) помагано је и општинским мајсторима око поправке кућа у Хајдук Вељковој и Добрачиповој улици; 10) поправљана је и раскрсница Кужељеве и Добрачипеве улице као и пролаз у Кужељевој улици; 11) нивелисан је и ратчишћен плац испред кафана „Шумадија”; 12) столарски мајстори радили су на основној школи, окружном затвору и кафани „Белви”; 13) замењивани су и кулчари, 30 људи за месец дана (ИАЧ, ГП, К-63, бр. 10217).

сара 1. маја 1941, да би се 29. августа исте године образовала влада под председништвом Милана Недића.²⁶⁶ Предратна административна подела на бановине задржана је и након окупације. Центар Дринске бановине, у коју је спадала и територија данашње чачанске општине, налазио се у Сарајеву. Пошто је читава Босна припојена такозваној НДХ, седиште Дринске бановине за Западну Србију измештено је најпре у Ваљеву 23. маја 1941,²⁶⁷ убрзо затим у Ужице. Испостава Дринске бановине у Ваљеву известила је градско поглаварство у Чачку 15. јуна 1941. да се мења седиште испоставе и да од дана када буду примили допис службену пошту шаљу у Ужице.²⁶⁸ Недићева влада је 26. децембра 1941, након сламања устанка, укинула административну поделу на бановине и успоставила нови територијални систем окружног типа. Окрузи су замишљени као експедитивна и добро организована администрација која је баштинила стару територијалну поделу из времена Краљевине Србије. Било је укупно 14 округа, а Чачак је припао Краљевачком округу у који су улазили срезови: жички, љубићки, трнавски, драгачевски и моравички.²⁶⁹ Званична штампа је хвалила нову административну поделу која је „поздрављена од сељака”, јер је створила ближи и приснији контакт управе и народа. Први окружни начелник у Краљеву Милија Диковић пренео је поруку Милана Недића, који је захтевао од начелника да што мање времена проводе у канцеларијама а што више у народу коме служе. Диковић је дао и обећање да ће се убудуће највише пет дана чекати за решавање предмета код државних чиновника, који морају бити ефикасни.²⁷⁰ Окружно начелство у Краљеву почело је са радом 1. јануара 1942, док је Банска управа у Ужицу потпуно престала са радом актом о ликвидацији од 31. марта 1941.²⁷¹ Срез моравички је нешто касније, 12. маја 1942, издвојен из Краљевачког и придодат Ужичком округу.²⁷² Административна подела на срезове и општине остала је иста као и пре окупације. Постојала је идеја да се почетком 1942. године прегрупишу сеоске општине. Окружни начелник Диковић је обећавао да ће се многе дотадашње општине укинути, тако да ће сеоска општина имати најмање три а највише пет хиљада становника. После пре-
 груписавања, начелник је намеравао да постави нове општинске упра-

266. В. Petranović, n.d., str. 134, 219.

267. ИАЧ, ГП, К-54, Ф VI, бр. 40.

268. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV, бр. 377.

269. М. Стефановић, *Деловиње Љубићевевој њокрећии „Збор” у Чачку (1935-1945)*, стр. 298-299; В. Petranović, n.d., str. 461.

270. Г. Милија Диковић начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва, „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр.4.

271. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2606 од 14. јануара, бр. 366. и од 10. марта.

272. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5448 од 12. маја.

ве у које би ушли такви људи да сваки председник „буде пример сељацима” и „као домаћин и као старешина породице”.²⁷³ Реорганизација сеоских општина ипак није извршена током окупације. Пред почетак Другог светског рата постојала је иницијатива за присаједињење Љубића општини Чачак.²⁷⁴ Та иницијатива није напуштена ни током окупације. Разлози за присаједињење Љубића Чачку налажени су у потреби веће јавне безбедности, исхране људи, као и социјалног, здравственог и културног подизања становништва.²⁷⁵ Градско веће у Чачку решило је на својој седници 15. септембра 1942. да се Љубић присаједини Чачку.²⁷⁶ Био је организован одбор у оквиру Градског поглаварства Чачка, 27. фебруара 1943, који је требао да ради на пројекту присаједињења Љубића Чачку.²⁷⁷ Кренуло се и у премеравање једног дела општине Љубић у мају 1943, које је због лоших временских прилика прекинуто.²⁷⁸ Ни овај покушај реорганизације општина није извршен.

Окупација и општинска власт у Чачку

Последња седница Градског поглаварства у Чачку пред окупацију одржана је 1. априла 1941. Дневни ред није био предвиђен, а седници је присуствовало 16 од 32 позвана већника.²⁷⁹

Немци су без борбе ушли у град 17. априла. Председник општине Миодраг Васић написао је наредбу у 8 часова ујутро којом је позвао становништво на лојалност окупатору. Немачку извидницу која је дошла у град, поред представника војске и жандармерије, дочекао је и председник општине.²⁸⁰

Прва седница градског већа након априлског рата одржана је 7. маја. Седници је присуствовало само седам од укупно 33 позвана већника. Седница је морала поново да се сазове за следећи дан, када је на састанак дошло 13 већника. Локална управа сводила је свој рад на преносење директива које су упућивали Немци и комесарска управа из Београда. Градско веће састајало се једном месечно, а седнице су морале

273. Г. Милија Диковић начелник Краљевачког окрућа о организовању администрације и снабдевању становништва, „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр. 4.

274. М.Тимотијевић, *Општински власиу Чачку између два светска рата*, ЗРМ XXVII, Чачак 1997, стр. 331.

275. ИАЧ, ГП, К-46, бр. 3448.

276. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 482.

277. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 27. фебруара 1943.

278. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II, бр. 371.

279. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 1. априла 1941.

280. М. Пантелић, Р. М. Маринковић, В.Никшић, *Чачански одред*, Чачак 1982, стр. 40.

по правилу обавезно да се два пута заказују, јер се на први позив није одазивао потребан број већника. Последња седница градског већа пре ослобођења града 1. октобра 1941. одржана је 6. септембра.²⁸¹

Дан пред ослобођење града и улазак равногорских и партизанских снага у Чачак, Градско поглаварство исплатило је из своје благајне плате свим својим службеницима за октобар, као и лицима која су имала потраживања од општине. Укупна сума исплата износила је 524.299,71 динара. Највећи део тог новца узели су Немци – 270.00 динара. Државна Хипотекарна банка-Чачак исплатила је ову суму општини за окупационе власти. Немци су и раније узимали новац од општине. Градско поглаварство је 19. септембра молило Министарство финансија да поред исплаћене суме, за сада још неутврђеног износа, општини уручи још 1.000.000 динара за немачке власти у Чачку.²⁸²

Убрзо након ослобођења града формирана је нова општинска управа, састављена од представника партизанског и равногорског покрета.²⁸³ Немачке трупе поново су ушле у Чачак 28. новембра 1941. и успоставиле своју власт.²⁸⁴ Записници са седница градског поглаварства из децембра 1941. пису сачувани, али се већ 17. децембра као председник Градског поглаварства у документима потписује Милош Антонијевић.²⁸⁵ Окупациона штампа је 24. децембра пренела вест да је Антонијевић постављен на дужност председника Градског поглаварства у Чачку.²⁸⁶

Нова општинска управа уведена је у дужност 10. јануара 1942. За председника Градског поглаварства постављен је Милош Антонијевић и 17 већника. Градско веће је у овом саставу радило до 15. јуна 1942. и

281. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 7. маја до 6. септембра 1941.

282. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 6966, 6969-7042 од 19. септембра и бр. 6693 од 30. септембра. Плату за октобар узео је и председник општине Миодраг Васић, 4.000 динара. Њему је исплаћено још 2.500 динара „на име пошерљених циљева”. Новац је узео и Драгомир Минић, отац Милоша Минића, запослен у Градском поглаварству, на име повраћаја улога у пензиони фонд, 3.000 динара укупно. Ради поређења ових сума, укупна трошарина коју је општина наплатила од Фабрике хартије за август 1941. износила је 10.000 динара (ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6881 од 25. септембра).

283. Та тема излази из оквира овог рада који се бави општинском управом под окупацијом. Више о овом периоду може се наћи у следећим радовима: D. Milosavljević, *NOO grada Čačka u oktobru i novembru 1941. godine*, VIG 6, Београд 1961, стр.73-82; Исти, *Власи у рукама народа, Чачак 1941-1944*, Чачак 1964, стр.90-100; А. Хаџи-Поповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак 1984, стр. 56-65.

284. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 177-178.

285. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV бр. 631, 632, 633.

286. Милош Антонијевић је рођен 1910. године, основну и средњу школу је завршио у Чачку, студирао је економске науке у Београду, био је шеф статистичког одељења општине. Постављен је решењем Министарства унутрашњих послова 23. децембра 1941. на место председника општине. (*За председника општине у Чачку постављен је з. Милош Љ. Антонијевић*, „Ново време” бр.201, Београд, 24. децембар 1941. стр. 4).

одржало осам седница. Рад се сводио на најосновнија питања организације града. Све важне одлуке доносиле су се у Београду одакле су стигла наређења.²⁸⁷

Увођење у дужност нове општинске управе и разрешење старе обављено је 15. јула 1942. Седници је присуствовало старо и ново веће којима је председавао заменик председника Владислав Цуцулић. Поред већника ту су били и окружни начелник Маришковић и срески начелник Аћимовић, који је одао захвалност старој управи града. За председника градског поглаварства одређен је Радојко Солујић. Он се захвалио на поверењу које му је указано, али је дао одмах оставку на поверену дужност, подnoseћи лекарско уврсење којим је доказивао да је болестан. Начелници су тражили да „у ово тешко време” остане на дужности. Солујић је остао при раној одлуци да даје оставку. После тога, начелници су захтевали да сви већници положи заклетву, што су и учинили.²⁸⁸ Солујић је остао при одлуци да не прихвата дужност, тако да је поново заказана седница градског већа за 16. јул. Начелник Аћимовић је апеловао да се у ова тешка времена сви жртвују, па ако је потребно и личне интересе и кад су тешке природе, „па ако Солујић и да оставку да се остали не растурају и не дају оставке”. Солујић је остао при ранијој одлуци, истичући да је оставку дао пре заклетве. На чело поглаварства требало је да се постави као потпредседник председник окружног суда Јагош Драшковић, али као државни чиновник није могао бити на челу општине. Осим тога он је у Чачку био непуну годину дана па није ни познавао локалне прилике. За вршиоца дужности председника одређен је као први већник Јаков Брушија.²⁸⁹

Убрзо је разрешена стара и постављена нова општинска управа. Седница је одржана 16. августа у присуству предстојника градске полиције Миодрага Мишића и представника немачке фелдјандармерије Курта Бадската. Предстојник градске полиције прочитао је листу чланова управе. За председника поглаварства одређен је Миодраг Васић. Пре подношења заклетве оставке су дали већници Радомир Цвијовић, Милија Бојовић и Ђура Ђирковић.²⁹⁰

У октобру 1942. Миодрага Васића Немци одводе у заробљеништво. У присуству среског начелника Милутина Ристића, због „привременог” одсуства председника и потпредседника општине, одређен је заступник председника Владислав Цуцулић и заступник потпредсе-

287. ИАЧ, ГП. Записник ГПЧ од 10. јанура до 15. јула 1942.

288. ИАЧ, ГП. Записник ГПЧ од 15. јула 1942.

289. ИАЧ, ГП. Записник ГПЧ од 16. јула 1942.

290. ИАЧ, ГП. Записник ГПЧ од 16. августа 1942.

дника Милан Јовановић, који су вршили дужност до именовања нове управе.²⁹¹

На ванредној седници градског поглаварства у Чачку 23. фебруара 1943. изасланик окружног начелника из Краљева, политички саветник Вјекослав Анојчић, као и начелник среза трнавског Милутин Ристић, увели су у дужност нову управу. За председника поглаварстава одређен је дотадашњи вршилац дужности Владислав Цуцулић.²⁹² Ова општинска управа одржала је шест седница за седам месеци рада.

Ново веће уведено је у дужност 15. септембра 1943. Седници је опет присуствовао заступник окружног начелства Анојчић, као и заступник среског начелника Тодор Косић. Заступник Анојчић прочитао је имена нове управе, одређене решењем окружног начелства и Министарства унутрашњих послова. За председника је одређен Срећко Симеуновић - Хаос, а за потпредседника Никола Милићевић.²⁹³ Под председништвом Симеуловића одржана је свега једна седница. Он је убијен од страпе равнатораца 7. октобра 1943. године.²⁹⁴ Већ 16. октобра заказана је комеморативна седница, а на његово место дошао је као потпредседник Никола Милићевић.²⁹⁵

На ванредном заседању 14. децембра 1943. у присуству окружног начелника Момчила Достанића, заступника среског начелника Арсе Петковића и предстојника полиције Животе Станковића, уведена је у дужност нова и разрешена стара општинска управа. За председника градског поглаварства одређен је Михаило Лукић а за потпредседника Никола Димитријевић.²⁹⁶ Ни Лукић се није дуго задржао на челу општинске управе. Ухапшен је од немачке полиције у марту 1944. године из непознатих разлога, одакле је одведен у заробљеништво.²⁹⁷ Заменио га је потпредседник Никола Димитријевић 17. марта 1944. Општинска управа у саставу из децембра 1943. радила је до 1. јула 1944. када је у присуству окружног начелника Милоша Томашевића и среског начелника Радосављевића, као и предстојника полиције Вукосављевића, уведена нова управа. На месту председника остао је Никола Димитријевић, а за потпредседника одређен је Димитрије Секулић.²⁹⁸ То је последња забележена промена општинске управе за време окупације. Димитријевић је остао на челу општине до ослобођења града.

291. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 29. октобра 1942.

292. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 23. фебруара 1943.

293. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 15. септембра 1943.

294. *Чачакски крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 288.

295. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 16. октобра 1943.

296. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 14. децембра 1943.

297. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2126/44.

298. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 1. јула 1944.

Председници Градског поглаварства Чачка 1941–1944.

Р. б.	Председник градског поглаварства	Период проведен на месту председника	Број седница
1.	Миодраг Васић	19. јун 1939-1.октобар 1941.	6*
2.	Милош Антопијевић	17. децембар 1941-15. јул 1942.	8
3.	Радојко Солујић	15. јул 1942-16. јул 1942.	1
4.	Јаков Брупија (заступник председника)	16. јул 1942-16. август 1942.	2
5.	Миодраг Васић	16. август 1942-29. октобар 1942.	4
6.	Владислав Цуцулић (заступник председника)	29. октобар 1942-23. фебруар 1943.	3
7.	Владислав Цуцулић	23. фебруар 1943-15. септембар 1943.	7
8.	Срећко Симеуновић-Хаос	15. септембар 1943-16. октобар 1943.	2
9.	Никола Милићевић (као потпредседник)	16. октобар 1943-14. децембар 1943.	3
10.	Михаило Лукић	14. 12.1943-17. март 1944.	4
11.	Никола Димитријевић (као потпредседник)	17. март 1944-1. јул 1944.	3
12.	Никола Димитријевић	1. јул 1944-3. децембар 1944.	1**

* Одржане седнице за време окупације.

** Записници су сачувани само до 8. јула 1944. године.

Становништво

По попису из 1931. године у љубићком срезу живело је 33.611, трнавском 26.970, драгачевском 37.125, моравичком 24.820 и таковском 32.016 становника.²⁹⁹ Ако је природни прираштај од 1936. до 1939. године износио око 2.100 за сваки срез,³⁰⁰ можемо претпоставити да је 1941. било око 20.000 становника више у свих пет срезова него 1931. године. У једном извештају упућеном банској управи у Сарајеву 1940. године број становника у љубићком срезу процењиван је на 35.996, а у трнавском на 36.959 људи.³⁰¹

Са почетком рата у Европи 1939. године, Краљевина Југославија је отпочела са првим мерама одбране, што је значило и мобилизацију одређеног броја мушкараца. То је био први демографски поремећај, краткотрајан, који је одвојио људе од својих кућа на неколико месеци.

299. *Statistički godišnjak 1940*, Beograd 1941, str. 80-81.

300. Исто, стр. 105-107.

301. Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године*, ЗРНИ Х. Чачак 1979, стр. 357-358.

У краткотрајном априлском рату 1941. заробљен је велики број војника Краљевине Југославије, око 350.000 људи. Непосредно по потписивању капитулације Краљевине Југославије започео је прилив ратних заробљеника у Немачку чију су главну масу чинили Срби. Припадници осталих народа Југославије отпуштани су углавном кућама. На дан 1. децембра 1941. у Немачкој је било 10.801 официра и 155.630 војника српске националности.³⁰² Према још увек непотпуним подацима, из драгачевског среза било је интернирано око 1.100 војника, трнавског 598 и неутврђен број из љубићког, моравичког и таковског среза.³⁰³ Та цифра сигурно премашује 2.000 мушкараца из овог краја. Срески одбор Црвеног крста у Чачку често је слао пакете заробљеницима у Немачкој. Одбор се до краја марта 1943. бринуо само о заробљеницима и послао им 2.000 пакета.³⁰⁴ Укупно је у току 1943. године сакупљено 1.350 пакета заробљеницима. Школски подмладак је послао 500. У првој партији 1944. године планирано је да се пошаље 300, а касније још 500 пакета.³⁰⁵

Док је значајан број домаћег мушког становништва отишао у заробљеништво, Србију је заплуснуо талас избеглог српског становништва које је бежало од прогона и геноцида са територија додељених немачким и италијанским савезницима на Балкану. Сличну судбину доживео је и један број Словенаца. Начелство среза трнавског доставило је општинама упутство око сакупљања добровољних прилога за Србе избеглице већ 25. јуна 1941.³⁰⁶ Број избеглица растао је из месеца у месец од почетка окупације. Једна од првих група избеглица у Чачак је дошла 4. јула 1941. Министарство здравља доставило је 25. јула упутство о лечењу избеглица о државном трошку, а 4. августа упутство о прегледу свих избеглица због заразних болести.³⁰⁷ Број избеглица у граду износио је већ 17. јула преко 450, да би после 29. августа 1941. регистровано укупно 912 избеглица.³⁰⁸ Већ 30. јуна у Чачку је дневно издвајано 130 килограма брашна из магацина за избеглице.³⁰⁹ У ширем реону града Чачка, трнавском и љубићком срезу, регистровано је крајем лета 1941. године укупно 2.771 избеглица. Највише их је доспело са територије такозване НДХ, 947 особа, из Македоније 867, Космета 403 и Сло-

302. M.Ristović, n.d., str.267.

303. М.Паптелић, Р. М. Маринковић, В. Никшић, *Чачански одред*, стр. 38.

304. *Рад Црвеног крста у Чачку*, „Ново време“, бр. 590, Београд, 2. април 1943, стр. 4.

305. *Успех Црвеног крста у Чачку*, „Ново време“ бр. 836, Београд, 20. јануар 1944, стр. 3.

306. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 38.

307. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 8846 од 25. јула и бр. 9318 од 4. августа.

308. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 382; К-54, Ф-VI, бр. 570.

309. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7853 од 30. јуна.

веније 186.³¹⁰ Број словеначких избеглица се повећао на укупно, ³¹¹ крајем лета 1941. године. У Чачку је 13. августа 1941. одржана и конференција представника одбора за смештај избеглица. Министарство здравља доставило је упутство о бесплатном лечењу избеглица 25. јула, у циљу сузбијања заразних болести.³¹² Већа насеља у Србији била су преоптерећена великим бројем избеглица тако да је Комесарска управа била принуђена да приступи њиховом размештању по мањим местима и селима. До августа 1941. у љубићком срезу било је смештено 500 лица код домаћина, а почетком августа дошла је група од још 24 особе из Босне.³¹³ За групу од преко 300 избеглица у Чачку 29. августа 1941, тражена је помоћ за исхрану од Београда.³¹⁴ Прављени су и спискови имућнијих грађана у Чачку који су могли дати одређену помоћ за прогнане особе.³¹⁵ У Чачку је 9. септембра 1941. било 2.084 избеглице којима није била потребна директна помоћ власти, као и 687 лица којима је то требало.³¹⁶ По једном попису, до 23. јануара 1942, у срезу трнавском било је 2.000 избеглица. Сваком детету давано је по 200 динара помоћи, као и 400 грама хлеба. Словеначка избегличка колонија добила је 10.000 динара помоћи јануара 1942. године.³¹⁷ Један од начина да се овим људима помогне било је и давање бескаматног кредита, (22. јануара 1942) свима онима који су били занатлије.³¹⁸ Поред избеглица пажња је посвећивана и домаћем сиромашном становништву. Почетком децембра 1941. у Чачак долазе изасланици Црвеног крста из Београда и у заједници са представницима локалних организација оснивају Одбор Црвеног крста. Секцију за збрињавање породице, деце и младежи. Покренуто је питање поновног отварања дечјег хранилишта које је тада у граду хранило око 200 малишана. Упућен је и апел сељацима да поклањају храну.³¹⁹ Секцију су сачињавала друштва која су већ постојала у Чачку пре окупације. Средства за рад Секција је добијала од општине, централе из Београда, подружнице у Чачку, од манастира као и од прилога појединаца. Свој рад секција је завршила крајем децембра 1944.

310. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 50.

311. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 376.

312. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 8194, од 9. јула и бр. 8846 од 25. јула.

313. *Избеглице све више добијају посла по селима*, „Ново време” бр. 82, Београд, 8. август 1941, стр. 4.

314. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 410.

315. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 375.

316. ИАЧ, ГП, К-57, без броја.

317. *У Чачку се дели сиромашним избеглицима 400 грама хлеба дневно*, „Ново време”, бр. 224, Београд, 24. јануар 1942, стр. 4.

318. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 474.

319. *Рад Црвеног крста у Чачку*, „Обнова”, бр. 252, Београд, 1. мај 1942, стр. 6.

године.³²⁰ На иницијативу месног одбора Црвеног крста, 27. фебруара 1942, покренута је и акција за збрињавање сиромашних породица и деце. Овој акцији су се придружила и остала хумана друштва. Отворена је кухиња у којој је почело добијати бесплатно храну 150 сиромашне деце.³²¹ Начелство среза трнавског доставило је 6. марта 1942. наређење да се за избеглице сакупља одело и обућа путем сабирних станица.³²² Богатији грађани у Чачку позивани су и почетком 1942. године да својим прилозима, које би доставили среском начелству, потпомогну сиротињу и избеглице за ускршње празнике.³²³ Начелство је паредило да се у мају 1942. године организује преглед деце избеглица и заробљеника за одлазак у Матарушку бању.³²⁴ Један број деце избеглица, њих стотину, доведен је из Матарушке бање у Чачак 4. августа 1943. године.³²⁵ У сарадњи са немачким Црвеним крстом извршен број деце из Србије слат је у Швајцарску, која је примала 500 деце на три месеца. Услед великог броја пријава морао се вршити одабир. Првенство су имала деца између 6 и 10 година старости. Путовати су могла само потпуно здрава деца, али која су била „нежнијег здравља”. Децу су надзирали швајцарски учитељи и лекари у месту Лаго Мађоре на граници са Италијом. Акција је почела да се спроводи половином марта 1942. године.³²⁶ Деца су у Швајцарску упућивана из свих крајева Србије, па и из Чачка и околине. Њихов долазак у Чачка очекиван је 28. јуна 1942. по подне.³²⁷

Окружни начелник из Краљева одржао је 14. августа 1942. године конференцију у Соколском дому у Чачку, на којој је решено да грађани Чачка дају суму од једног милиона динара за збрињавање избеглица и сиротиње у Чачку. Сви имућнији грађани подељени су у шест категорија и сваком је одређен рок у коме има предати разрезану суму новца.³²⁸ Акције за збрињавање избеглица у Чачку нису престале ни у 1943. години. Почетком маја отворена је избегличка кухиња под управом комесаријата за избеглице и пресељенике. Управник је био Владимир Бетовић. Били су обезбеђени ручак и вечера по минималним ценама. Ку-

320. Секција за заштитну породицу, деце и младежи у Чачку од 1941. до 1944. године (приредио Витомир Василић). Изворник бр. 10, Чачак 1995, стр. 132-145.

321. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 209.

322. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2425 од 6. марта.

323. ИАЧ, ГП, К-59 Ф- III, бр. 373.

324. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 13. маја бр. 5503.

325. Србија за младе невољнике, „Обнова”, бр.636, Београд, 4. август 1943, стр.4.

326. Крајем идућег месеца 500 српске деце одлази у Швајцарску, „Обнова”, бр.210, Београд, 11. март 1942, стр.5.

327. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12821 од 28. септембра.

328. Основан одбор за збрињавање избеглица и сиротиње у Чачку, „Ново време” бр. 395, Београд, 15. август 1942, стр. 3.

хиња је смештена у хотелу „Касина” и примала је дневно 2.000 obroka. Запослени у кухињи били су избеглице. Поред поврћа, понекад је спреmano и месо и месни производи у одређене дане. У бившем Учитељском дому отворен је крајем маја 1943. године „Дом српске избегличке деце”. Ту је било смештено 100 деце која су доведена из Матарушке бање.³²⁹ Почетком 1944. године број избеглица није смањен, само у трнавском срезу било је 3.000 избеглица од којих је 370 распоређено по селима. У то време избегличка кухиња у Чачку издавала је 400 obroka дневно.³³⁰ Број избеглица повећан је након првих савезничких бомбардовања градова у Србији. Из Београда је у пролеће 1944. после бомбардовања у Чачак дошло 300 лица.³³¹

Постојали су и прогони домаћег становништва у граду. Расистички однос нациста према „нижим расама”, Јеврејима и Циганима, испољио се и у Србији па и у Чачку. Извршен је попис лица јеврејске националности већ 27. маја 1941. према којима су примењивана дискриминаторска правила.³³² Пописане су и све циганске породице у граду, 12. јуна исте године – укупно 29 фамилија, које су такође дошле под удар расних закона.³³³ По попису из 20. априла 1943. у Чачку је било 12.310 Срба, 155 Словенаца, 20 Хрвата и 15 Италијана.³³⁴

На демографске промене утицала су и повремени присилна одвођења на рад у руднике (Трелча, Борски рудник) и концентрационе логоре широм окупиране Европе и Србије. Мобилизација мушкараца у разне оружане формације удаљила је из економског живота села на стотине радних руку. Док се смањење броја домаћег становништва одвијало на различите начине, окупационе власти су током четири године у граду непрестано имале гарнизоне променљиве величине уз непрестану циркулацију војних јединица које су пролазиле кроз чачански крај, што је још више реметило демографску слику овог подручја.

329. *Обезбеђење избеглица у Чачку*, „Ново време” бр. 700, Београд, 11. август 1943, стр. 4.

330. *Збрињавање избеглица у Чачку*, „Ново време” бр. 860, Београд, 13. фебруар 1944, стр. 4.

331. *Чачак најбогађиња њијаца Западне Србије*, „Ново време” бр. 988, Београд, 3. јул 1944, стр. 2.

332. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-V, бр. 8.

333. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6040/41.

334. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-IV, бр.51.

Демографске промене 1931-1945. године

Срез	Број становника ³³⁵		Број домаћинства ³³⁶	
	1931. год.	1945. год.	1939. год.	1945. год.
Љубићки	33.611	37.645	6.314	7.391
Трнавски	26.970	33.556	4.126*	7.472
Драгачевски	37.125	51.002	6.452	6.369
Моравички	24.820	31.222	3.972	4.762
Таковски	32.016	38.604	-	6.753

* Пописана су само домаћинства у селима, без пописа у граду.

Пропаганда

Циљ пропаганде је да се обраћањем разуму и осећањима утиче на што већи број људи да би променили мишљење, или да га задрже, како би се навели да делују на одређен начин.³³⁷ За време окупације пропаганда се у Србији налазила под пуном немачком контролом од првог дана. Српски колаборационисти имали су само извршно помоћну улогу.³³⁸ Основна карактеристика немачке пропаганде сводила се на потребу да се оправдају сопствене намере и реализују постављени циљеви, с тим да они изгледају „нормално” и „природно”, никако наметнуто. Комбиновани су ефекти упозорења и страха како би се становништво држало у покорности. Поруке су биле кратке и јасне, разумљиве онима који су их примали. Пропагандно одељење Југоисток држало је и целокупну културну делатност у Србији са циљем ширења немачке културе, националсоцијалистичких идеја и држања у покорности српског народа.³³⁹ Основа политике владе Милана Недића у условима немачке окупације Србије, и светског рата, сводила се на поруку да се мора са-

335. *Statistički godišnjak 1940*, str. 80-81; Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском окрућу 1945. године*, стр. 357.

336. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима, Сарајево 1939*, стр. 13-19; Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском окрућу 1945. године*, стр. 357.

337. Пропагандна порука треба да остане трајно усађена у свест и тако пробуђени осећаји да се освоје не само за тренутак, већ за много дуже време. Крајњи циљ пропаганде је да се ставови и мишљења прошире, како би се преко њих утицало на акције људи и њихови поступци на тај начин контролисали. Да би порука постигла успех мора да задовољи неколико основних захтева: 1) доступност, 2) привлачност, 3) разумљивост, 4) занимљивост, 5) уверљивост (К. Николић, *Немачка рајона пропаганда у Србији 1941-1944*, ИИЧ 1, Београд 1997, стр. 117).

338. В. Petranović, n.d., str. 424.

339. К. Николић, *Немачка рајона пропаганда у Србији 1941-1944*, стр. 127.

чувати српски народ. Погнути главу, значило је егзистенцијално се обезбедити у суровом рату. Алтернатива борбе била је до краја одбачена.³⁴⁰

Један од важних начина ширења немачке пропаганде био је програм Радио Београда, који је био под потпуном немачком контролом.³⁴¹ Кафецијама у Чачку, који су поседовали радио апарате, наређено је 4. јула 1941. да својим радом и немарношћу не ометају слушање вести са радија. Били су дужни да врше пријем дневних вести у 10, 14 и 18,45 часова. У исто време забрањено је слушање страних радио станица.³⁴²

Почетком јуна обновљено је приказивање биоскопских представа у хотелу „Крен” у склопу којих су приказивани и журнали о немачким ратним победама: „Падобранци освајају Крит”, „Павелић у Риму”, „Борба код Торбрука”, „Борба за Атлантук”.³⁴³

Почетком јула 1941. године устанак је захватио велико подручје Западне Србије. У циљу сузбијања комунистичке опасности комесар у Аћимовићевој влади Михаило Аврамовић и инжењер Милосав Васиљевић одржали су у Чачку конференцију 16. јула, на којој су говорили о потреби чувања мира и борби против комунистичких планова и устанка.³⁴⁴ Распламсавање устанка условило је и потребу немачких власти за јаком пропагандом, пре свега против комунистичког покрета. Један од видова пропаганде било је и слање плаката из Београда са антикомунистичком садржином. Локалним властима достављени су 27. јула плакати против комуниста са наређењем да се налепе на јавним местима.³⁴⁵ Следећа испорука плаката уследила је 31. јула са истим садржајем, и наређењем да се залепе на најпрометнијим местима.³⁴⁶ Нова испорука плаката за Градско поглаварство у Чачку извршена је 27. августа 1941.³⁴⁷ На дан ослобођења Чачка, 1. октобра 1941. године, Немци су из авиона бацали летке по граду у којима је писало да су град напустили јер становништво није хтело да сарађује у борби против комуниста, обећавајући одмазду ако се такав однос не промени.³⁴⁸

Након сламања устанка, и поновног уласка Немаца у град, током читавог децембра владао је терор, и прогон партизанских бораца и сим-

340. В. Petranović, n.d., str. 484.

341. Немци су посебно место одредили Радио Београду, који је осим притиска на јавност Србије служио и за забаву немачким војницима у Северној Африци (В. Petranović, n.d., str. 424).

342. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 48.

343. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 578.

344. *Чачански криј у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 50.

345. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 10567 од 27. јула.

346. *Чачански криј у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 76.

347. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 337.

348. К. Николић, *Историја равногорској покрејта 1*, стр. 131.

патизера као и четника Драже Михаиловића који се нису легализовали код владе Милана Недића. Министар унутрашњих дела Милан Аћимовић боравио је у Чачку 5. децембра 1941. године, на дан када је вршено одвођење многих Чачана у ВТЗ ради испитивања и каснијих одвођења у логоре или на стрељања.³⁴⁹ Министар је поново допутовао у Чачак 8. децембра. Цео следећи дан провео је у граду радећи на успостављању установа и целокупног живота града и околине.³⁵⁰ Решењем министарства унутрашњих послова, од 23. децембра 1941, постављена је нова општинска управа за чијег председника је постављен Милош Антонијевић.³⁵¹ Однос Недићеве управе према становништву града био је пун предубеђења. Штаб српске добровољачке комаде у Чачку извештавао је 25. децембра 1941. да је становништво Чачка скоро цело комунистичких начела. За време партизанске власти на пијачном тргу били су инсталирани звучници преко којих су преношене вести из Москве. У близини звучника, монтирана је велика петокрака звезда, која је у току ноћи осветљавана.³⁵²

Почетком 1942. године Недићева управа организовала је низ пропагандних предавања у циљу сузбијања комунизма. У сали Радне службе 9. јануара 1942. у Чачку пред добровољцима Шумадијског одреда предавање је одржао инжењер Драгутин Јакшић са темом „Две револуције”. Скупу је присуствовао и Марисав Петровић командант Шумадијског одреда.³⁵³ Одржано је и молелствије за спас српског народа у чачанској цркви 21. јануара 1942. Након тога, у Соколском дому Марисав Петровић је држао говор о враћању Србије редовним пословима.³⁵⁴

У сали Соколског дома, 1. фебруара 1942, професор из Београда Милован Поповић одржао је пропагандно предавање „Совјетска унија и ми”. Истог дана чланови Националне службе рада, основане у Чачку децембра 1941, приредили су концерт у Заблаћу, на коме су говорили

349. *Министар унутрашњих дела г. Аћимовић у Чачку и Ужицу*, „Обнова” бр. 133, Београд, 6. децембар 1941, стр. 3.

350. *У Чачку њорарила већ сва надлешћива*, „Ново време” бр. 190, Београд, 10. децембар 1941, стр. 3.

351. *За председника општине у Чачку њосћивљен је г. Милош Антонијевић*, „Ново време” бр. 201, Београд, 24. децембар 1941, стр. стр. 4.

352. ИАЧ, НА, К-1, бр.138.

353. *Предавање добровољцима у Чачку*, „Обнова”, бр.160, 12. јануар 1942. Београд, стр.5.

354. *Молелствије за спас српског народа*, „Ново време” бр. 222, Београд, 22. јануар 1942, стр. 3; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 203. Овом верском скупу присуствовали су представници свих војних, државних, самоуправних и културних установа. Чиновествовао је архиепископски намесник среза тринавског прота Милован Милутиновић-Кићо уз асистенцију већег броја свештеника из града и околине.

Драгутин Булић и окружни начелник Миливоје Диковић.³⁵⁵ Одржана су и два збора у Драгачеву, 6. фебруара 1942, у Вичи и Гучи. Са окупљеним народом разговарао је окружни начелник Диковић.³⁵⁶

Крајем фебрура 1942. наређено је да се у љубићком срезу организују зборови за националну пропаганду. На њима је требало организовати певање јуначких песама уз гусле. Начелник среза љубићког Драгољуб Поповић одржао је конференцију 21. фебруара у циљу формирања пропагандних одбора по селима који ће водити пропаганду против партизана. Конференцији су присуствовали сви председници општина, повереник за пропаганду Министарског савета Светозар Ранђеловић, школски надзорник љубићког среза, командант легализоване Љубићке четничке бригаде Предраг Раковић и поручник Живојин Лукић из Мрчајеваца.³⁵⁷

Министар за просвету Велибор Јонић одржао је у Чачку 22. фебрура збор на коме је говорио о историјској мисији ђенерала Недића. Скупу је присуствовало 5.000 грађана и сељака. Јонић је рекао да не сме више бити јунака на туђ рачун, а поготову на рачун српског народа и незбринутих жена и деце. Ко год побегне у шуму, тај је издао свој народ и мисли само на себе. Министар је такође упутио позив да се мора радити како би се избегла глад.³⁵⁸

Начелство среза трнавског издало је 14. фебруара 1942. наредбу, објављену добошем, да поједина лица не шире алармантне вести међу грађанством.³⁵⁹ Након два дана, 16. фебруара 1942, Предстојништво градске полиције доставило је плакате и брошуре од Министарског савета да се растуре по грађанству.³⁶⁰ Немачки командант Чачка издао је летак на српском језику, 21. фебруара, под насловом „Срби”, у коме се предочава опасност од новог устанка на пролеће које би подигли „енглеским новцем подмићени плаћеници”, као и ужаси који могу задесити српски народ ако дођу специјалне немачке трупе.³⁶¹ Немачке власти су на пролеће 1942. одржавали пропагандне зборове у љубићком срезу. Имали су камион са инсталираним звучником са кога су емитовали поруке о штети коју је српски народ имао услед комунистичке побуне,

355. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 205; *Доброволна радна служба у Чачку почела рад у народу*, „Ново време” бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942, стр. 4.

356. *Разговор са начелником Ђ. Диковићем*, „Ново време” бр. 235, Београд, 6. фебруар 1942, стр. 2.

357. ИАЧ, НА, К-1 бр.21; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 207.

358. *Служим свом народу*, „Ново време” бр. 250, Београд, 27. фебруар 1942, стр. 3.

359. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1577 од 14. фебруара.

360. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1658 од 16. фебруара.

361. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 208-209.

подсећајући народ да буде миран и не слуша Дражу Михаиловића и његове сараднике.³⁶²

Почетком марта Окружно начелство у Краљеву послало је 30 комада књижица говора „Адолф Хитлер” да се раздају и публикују по Чачку. Такође су послали два примерка илустрације „Социјална Немачка” да се приказују.³⁶³ Један од старешина добровољаца у граду, Драгутин Булић, издао је почетком марта 1941. летак упућен грађанима Чачка где их је позвао на ред и мир. Народ је, по оцени начелника, са багателисањем примио те поруке јер је „Булић један болестан и амбициозан човек”.³⁶⁴ Председник општине Антонијевић упутио је грађанима Чачка свој апел у коме је саветовао да се народ остави лажи и препирања у вези са ратном ситуације у свету „мислимо на своју бруку и муку”. Антонијевић је поручио да је било доста шетњи и базања варошким улицама, да није време за филозофирање и да на раменима има једна глава. Поручио је и да се не дозволи неким људима који седе по кафанама, уз добар мезелук и пиће, да сплеткаре и буне, а кад дође момент да омладини утрпају пушку у руке.³⁶⁵ Делегат председника српске владе Љубисав Миловановић, доставио је извештај влади, Одељењу за пропаганду, о својој мисији у срезу трнавском у току марта 1942. Он је одржао зборове и конференције у јездинској, жежевичкој и слатинској општини. Говорио је о потреби очувања реда и мира и о опасности од комуниста.³⁶⁶

Током априла 1942, Окружни начелник одржао је зборове у Гучи, Љубићу, Парменцу и Паковраћу.³⁶⁷ У Чачку је 2. априла у хотелу „Српски Краљ” одржана конференција са свим председницима из округа, реонским економима и пољопривредним референтима. Расправљали су о питањима унутрашње исхране округа, и нарочито о максимирању цена. Састанку су присуствовали и представници немачке оружане силе.³⁶⁸ Оцена политичког стања за април гласила је да се не осећа утицај политичких партија и да народ слуша наређења.³⁶⁹ Чачак је у недељу, 19. априла, посетио и на тргу говорио министар Милан Радосавље-

362. ИАЧ, НА, К-1, бр.36.

363. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. од 5. марта, бр. 2345. и 2346.

364. ИАЧ, НА, К-1, бр. 26.

365. *Апел председника Чачка својим грађанима*, „Ново време” бр. 270, 19. март 1942. Београд, стр. 3.

366. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 212.

367. ИАЧ, НА, К-1 бр.36.

368. На састанку су говорили председник општине Милош Антонијевић, предстојник полиције Стаменко Димитријевић и Драгутин Булић (*Конференција привредника у Чачку*, „Ново време” бр. 283, Београд, 3. април 1942, стр. 4).

369. ИАЧ, НА, К-1 бр. 36.

вић о „борби против комунизма, привредним приликама и исхрани”. Осврнуо се посебно на разорну делатност комуниста који су желели грађански рат у Србији. На скупу је говорио и Душан Коларевић, начелник среза трнавског. По писању тадашње штампе, збору је присуствовало 3.000 људи.³⁷⁰ Крајем априла на место окружног начелника у Краљеву дошао је Драгољуб Маринковић, отпуштен из заробљеништва, уместо дотадашњег начелника Диковића. Убрзо по постављењу, Маринковић је кренуо у инспекцијско путовање 28. априла 1942. по околини Чачка.³⁷¹

Нови окружни начелник одржао је 8. маја 1942. конференцију у Гучи пред 500 слушалаца говорио о заробљеницима међу којима се и он до недавно налазио.³⁷² Маринковић је до 20. маја одржао још два скупа, у Љубићу и Мрчајевцима, где је поручио народу да се не обазире на лажна обећања и да „гледа право пред себе”. Окупљеним сељацима је поручио да приону на рад, засеју сваку стопу земље и покажу да српска нација и српски сељак нису нерадници.³⁷³ На први дан православног празника Духова, 26. маја 1942, у Чачку је одржан збор који је отворио председник општине Милош Антонијевић. На скупу је говорио изасланик владе Данило Вуловић, бивши министар, и окружни начелник Драгољуб Маринковић. Говори су били посвећени разорној делатности комуниста и Енглеза. Поручено је да Срби немају шта да очекују од большевика који су упропастили њихову земљу. Начелник је у току маја месеца поново био у Чачку и обишао оближња села. Одржане су конференције са најугледнијим привредницима, домаћинима и јавним радницима. Већи зборови били су у Чачку (присуствовало је од три до четири хиљаде људи), Љубићу, (присуствовало две до три хиљаде људи), Трбушанима и Мрчајевцима. Срески начелник је обишао и гимназију, надзирао рад и наставницима препоручио да уносе у наставу „српски национални елан” а рад проткају „националистичким осећајем”.³⁷⁴

370. ИАЧ, НА, К-1, бр. 36; *На великом народном збору у Чачку узело учешће преко 3000 људи*, „Обнова” бр. 244, Београд, 22. април 1942, стр. 2; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 215.

371. *Рад на обнови у окрућу краљевачком*, „Ново време” бр. 303, Београд, 29. април 1942, стр. 4.

372. *Збор у Гучи*, „Ново време” бр. 311, Београд, 9. мај 1942, стр. 3.

373. Поред окружног начелника говорили су председник општине мрчајевачке Милун Јовановић, учитељ Миленко Ристовић и капетан Николић. У Љубићу су поред начелника говорили председник општине Живко Јовановић и капетан Николић (*Зборови у краљевачком окрућу*, „Ново време” бр. 320, Београд, 20. мај 1942, стр. 3).

374. *Велики народни збор у Чачку*, „Обнова”, бр. 272, Београд, 27. мај 1942, стр. 3; *Велики народни збор у Чачку*, „Ново време” бр. 326, Београд, 27. мај 1942, стр. 3.

Један од видова ширења немачке пропаганде у Србији био је и филм. Приликом приказивања филма „Олимпијада у Берлину” маја 1942, у биоскопу „Крен” у истоименом хотелу, дошло је до инцидента. Ђаци из гимназије су током пројекције пљескали америчким, енглеским и француским спортистима, док су немачке, италијанске и јапанске пропратили са муком, или чак гласним негодовањем. Немачки командант града Фрике упозорио је на родитељском састанку очеве и мајке да децу васпитавају у духу „данашњег времена”, иначе ће букаче упутити у Немачку на васпитање. Након тога, забранио је приказивање филма. И срески начелник је предочио све мере за васпитање омладине у духу времена”, а не да вршља по свом ћефу” у време када се ради о будућности српског народа. Запрећено је да ће се за будуће испаде на одговорност узимати професори.³⁷⁵ Предстојник градске полиције наредио је 15. маја родитељима „напуштене деце по улицама беспослене”, да се о њима морају бринути.³⁷⁶

Окружни начелник Маринковић одржао је и велики збор у Гучи 19. јуна 1942, у недељу, пред 6.000 људи. Маринковић је окупљенима поручио да кад се велики бију, мали не треба да трче под њихове ноге. На скупу је говорио и трнавски војвода Мојсиловић.³⁷⁷ Неколико дана касније, 23. јуна, Маринковић, трнавски војвода Мојсиловић и четнички војвода Петар Жировац одржали су збор у Трнави.³⁷⁸ То није био крај активности окружног начелника Маринковића, који је 4. јула 1942. извршио инспекциони пут у Чачак и обишао Градско поглаварство, болницу, пореску управу, Дом стараца и старица и Дечје хранилиште.³⁷⁹ Начелник среза љубићког, Драгољуб Поповић одржао је збор у Мрчајевцима крајем августа 1942. и позвао народ да не одлази у партизане и не помаже им, већ да се против њих бори и пријављује их властима.³⁸⁰

Један од начина пропаганде било је и исписивање парола. Почетком маја 1942. Окружни начелник из Краљева наредио је да се испред улаза у Чачак истакну натписи „Србине запамти, само слога Србина спасава”.³⁸¹ Власти су покушавале и да се боре против ширења гласина у народу. Тако је уочено ширење пропаганде у корист покрета Драже Михайловића по возовима, као и критиковање српске владе Милана

375. ИАЧ, НА, К-1 бр. 41.

376. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 2. маја бр. 5546.

377. *Велика национална манифестација у Гучи*, „Ново време” бр.347, Београд, 20. јун 1942, стр. 3.

378. *Велики народни збор у Трнави*, „Ново време” бр. 350, Београд, 24. јун 1942, стр. 3.

379. *Инспекциони пути начелника Маринковића*, „Ново време” бр. 360, Београд, 5. јул 1942, стр. 3.

380. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 228.

381. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5019 од од 2. маја.

Недића. Издата је наредба за спречавање ове појаве, као и спречавање разорног рада комуниста.³⁸² Предстојништво градске полиције је крајем јула 1942. доставило плакате и остали пропагандни материјал за прикупљање прилога за пострадале Србе на дан 2. августа.³⁸³

Одељење за пропаганду-дописништво Краљево доставило је 12. децембра 1942. године 100 комада плаката, саопштења о стрељаним комунистима, са наређењем да се и истакну.³⁸⁴ Исто дописништво у Краљеву доставило је 16. децембра 100 комада плаката за помоћ у оделу и обући рударима.³⁸⁵

Идеологија Недићеве Србије темељила се на превази друштвене целине над појединцем. У складу са таквом визијом друштва, створене су и одреднице за стварање задружне државе која би се темељила на представама о сталешком уређењу и доминацији сељаштва као најбројнијег слоја становништва. Недић би се налазио, као врховни домаћин, на челу државе сједињених српских домаћина. Он је, у складу са тим, повремено позивао српске домаћине на договор, на консултације, да им изда наређења како да извршавају задатке. У циљу пропаганде, довођене су групе сељака од 70 до 80 људи у Београд, да се упознају са државним институцијама.³⁸⁶

Једна група сељака из љубићког и трнавског среза доведена је у Београд почетком августа 1942. године. Њима је приређена вечера 7. августа, а домаћин вечери био је инжењер Васиљевић. Следећег дана су пре подне посетили антикомунистичку изложбу. Шеф државне пропаганде Ђорђе Перић одржао је у 10 часова пре подне, након гледања изложбе, предавање о узроцима пропасти Југославије. Сељацима је приређен и ручак, на коме је домаћин био Цветко Ђорђевић, помоћник министра унутрашњих дела. Он је после ручка одржао предавање како се практично може сачувати ред и мир.³⁸⁷ Следећег дана, 9. августа 1942, сељаке је примио и председник владе Недић у 17,30 часова. Како је штампа наглашавала, приједи су поново организовани после краћег предаха због великих пољопривредних радова. Недић је поручио да српски народ мора да се чува погрешних корака, да би избегао најгоре пошто је побеђен у рату, и да се не поводе за енглеском пропагандом, јер они једино српски народ наводе на устанак у Европи. Недић је оце-

382. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 457.

383. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9335, од 30. јула.

384. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16204, од 12. децембра.

385. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16353, од 16. децембра.

386. В. Petranović, n.d., str. 426, 464-467.

387. Председнички гласници из трнавског и љубићког среза, „Ново време“ бр. 389, Београд, 8. август 1942, стр. 3.

нио Чачане као добре јунаке, али им је замерио да су много осећајни „што не ваља”. На крају, председник владе је поручио сељацима: „Не играјте се својом главом”.³⁸⁸

Недићева управа створила је широко разгранату мрежу државних органа која је радила на народном просвећивању у духу националне политике и антикомунизма. Основани су окружни, срески и месни одбори за народно просвећивање, а у школама школски, на чијем челу су били владини комесари. Одбори основани за овај вид просвећивања народа убрзо су претворени у „политичке проповедаонице” на којима је пропагирана политика владе Милана Недића.³⁸⁹

Начелство среза трнавског доставило је 10. августа 1942. распис школама у коме су се обавештавале о акцији Министарства просвете да су по окрузима и срезовима организовани одбори за народно просвећивање, чији рад није био замишљен као просвећивање у ужем смислу, већ као рад на обавештавању у национално политичком погледу и пропаганди за побољшање културних и привредних прилика и ради одвраћања омладине од разорне пропаганде.³⁹⁰

Окружни начелник Маринковић обишао је села у драгачевском срезу почетком септембра 1942. године у инспекцијском путовању. Посетио је Зеоке, Гучу, Горачиће, Крстац, Вучковицу и Граб. Похвалио је Драгачевце да су били мирни те године и поручио им да и даље остану такви, јер „ми смо мали народ и од нас не зависи ништа. Ради непромишљености можемо да изгубимо све”.³⁹¹ То није било једино путовање које је окружни начелник имао по Драгачеву. Већ почетком октобра 1942. он је са шефом одсека за пропаганду Љубомиром Стојановићем, начелником драгачевског среза Арсенијем Петковићем, архијерејским намесником Ђорђевићем, школским надзорником Бранком Костићем и судијом Михаилом Илићем посетио Тијање, Марковицу, Лучане, Прилипац, Доњу Краварицу и Гучу. На свим овим скуповима поручено је да се у општинама установи и влада ред и мир. Стојановић је поручио да сва наређења морају бити извршена тачно и на време.³⁹² У октобру 1942. одржана су и два предавања у селима драгачевског среза, које је организовао срески одбор за народно просвећивање. У општини Луке

388. Пријему су присуствовали Радивоје Стрњаковић резервни пешадијски поручник, Милија Бојовић, омладинац, Милутин Божовић из Прелипе и Радомир Ђуповић из Рожаца (*Пријем сеоских домаћина код председника владе*, „Ново време” бр. 390, Београд, 9. август 1942, стр. 3).

389. V. Petranović, n.d., str. 498.

390. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 228.

391. *Инспекциони путји окружног начелника Маринковића*, „Ново време” бр. 422, Београд, 16. септембар 1942, стр. 3.

392. *Велики народни зборови у Драгачеву*, „Ново време” бр. 440, Београд, 7. октобар 1942, стр. 3.

предавање је одржао Ђорђе Перишић, учитељ народне школе, са темом: „Настојања и рад владе народног спаса на одржању мира”. Каону је посетио управитељ школе Симо Митровић и одржао предавање: „Сeosке књижнице и читаонице”.³⁹³

Предавања су приређивана и у трнавском срезу. Школски надзорник Љубомир Милосављевић одржао је у октобру 1942. предавање у селу Лазац са темом: „Национална свест српског народа у прошлости и садашњости”. Миодраг Рабреновић, старешина среског суда, у истом селу одржао је предавање: „Потреба раздужења сељака код аграрне банке”. У општини Горичани директор Гимназије Тома Вучетић одржао је предавање: „Потребе одржавања реда и мира” а реонски економ Петар Ранитовић имао је тему: „Припрема семена за сетву”. Предавање су одржали и у општини слатинској Стеван Тодоровић, наставник грађанске школе, Драгомир Аћимовић, лекар, и Златомир Димитријевић, секретар среског начелства. У општини јежевачкој предавање су одржали Драгомир Поповић, директор Гимназије и Мирослав Аћимовић, срески начелник. Сва предавања била су добро посећена, како је преносила штампа, са назнаком да се припрема још низ таквих скупова у току месеца.³⁹⁴

Крајем 1942. одржано је још неколико зборова у околини Чачка. Најпре су 6. децембра одржани скупови у Мрчајевцима (присуствовало је 400 људи), Бресници, Брђанима и Прислоници (у сваком од ових села било је присутно око 200 људи). Збор је одржан и у Љубићу 10. децембра са око 250 присутних грађана.³⁹⁵ Дошло је и до промене окружног начелника у Краљеву. Уместо Драгољуба Маринковића, влада је поставила Момчила Достанића, који је у сали Соколског дома у Чачку, 12. децембра 1942, одржао конференцију.³⁹⁶ Нови окружни начелник имао је 27. децембра 1942. у сали биоскопа „Крен” предавање за ученике и њихове родитеље у коме је пропагирао рад владе Милана Недића.³⁹⁷

Почетком 1943. настављено је организовање зборова по селима у околини Чачка. Поново је 19. јануара одржан скуп у Мрчајевцима. На збору је говорио Богдан Бојовић и одржао предавање „Како се може

393. Предавања у срезу Драгачевском, „Ново време” бр.448, Београд, 16. октобар 1942, стр. 3.

394. Велика акција среског одбора за народно просвећивање у Чачку, „Ново време” бр. 448, Београд, 16. октобар 1942, стр. 5.

395. ИАЧ, НА. К-1, бр. 65.

396. Приликом ове посете Чачку, начелник је поклонно Дому старца и старица 20.000 динара (Начелник окружни у инспекцији, „Ново време” бр. 499, 15. децембар 1942, Београд, стр. 3).

397. Чачански крај у ИОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 238.

помоћи сам српски народ у овим приликама”. Поред њега, предавање је одржао и Пера Јовановић из Краљева. Тема његовог говора била је: „Комунизам и последице комунистичке делатности код нас”. Након њега, предавање је одржао Момчило Достанић са темом: „Рад и настојање српске владе народног спаса да српски народ нађе свој пут”. На збору је било око 500 грађана. Пет дана касније, 24 јануара, Момчило Достанић одржао је у сали хотела „Крен” предавање: „Погледи на привреду и њене задатке”, а по проценама власти било је око 1.000 присутних грађана. Истог дана у Заблаћу Достанић држи предавање: „Само је један пут спасења, пут којим нас води генерал Милац Неђић”. После њега, говорио је директор гимназије Томо Вукотић и одржао предавање „Прошлост и поуке које нам пружа”. Предавање је одржао и наставник грађанске школе у Чачку, Стеван Тодоровић, са темом: „О комунизму”. Било је присутно око 600 лица.³⁹⁸ Одржан је и збор за доњи део трнавског среза у Заблаћу, 28. јануара 1943. на коме је говорио окружни начелник Момчило Достанић, директор чачанске Гимназије, Томо Вукотић и четнички самозвани војвода Радомир Марић из Слатине. Они су позивали српски народ на јединство, и указивали на деструктивну улогу комуниста.³⁹⁹

Начелство среза трнавског доставило је 9. децембра 1942. распис свим школама у коме се апелује на учитеље да у зимским данима, када на селу нема много посла, помогну народу у његовом правилном просвећивању, поуче га корисним хигијенским и пољопривредним саветима и упуте на читање лепих и одабраних књига, јер беспослен сеоски свет може лако да се поведе за злонамерним агитаторима.⁴⁰⁰ Серија предавања и зборована настављена је и у фебруару. Окружни начелник Момчило Достанић одржао је 1. фебруара састанак са учитељима и учитељицама љубићког и трнавског среза и поручио им да своје конструктивне снаге ставе на расположење влади. Окружни начелник је у пратњи свог помоћника Драгише Васића, шефа пропагандног одсека Љубомира Стојановића, и капетана Српске државне страже Видаковића, одржао предавање почетком фебруара у сали хотела „Крен” са темом: „Привреда и њени задаци”. Достанић је одржао један збор и у Гучи, 7. фебруара, који је посетило око 200 људи. Истог дана, у околини Чачка одржано је неколико скупова. У Горичанима је шеф Хипотекарне банке у Чачку Момчило Јовичић одржао предавање „Комунизам и његов штетни утицај на народ”. Предавању је присуствовало око 200

398. ИАЧ, НА, К-1, бр. 224.

399. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 246.

400. Исто, стр. 236.

људи. Предавање у Јездини одржао је доктор Михаило Младеновић са темом: „Чистоћа и чување народног здравља”. У Чачку је одржан састанак родитеља и наставника. Тема разговора била је акција да се школска омладина спасе од штетних утицаја. Присуствовало је око 300 људи.⁴⁰¹ Скуп је одржан и у Горичанима, 8. фебруара 1943, на коме је говорено о опасности од комуниста.⁴⁰² Шеф пропаганде Окружног начелства одржао је 21. фебруара 1943. године у сали бископа „Крен” предавање „Интернационала против нашег народа”.⁴⁰³ У згради чачанске мешовите гимназије, 14. фебруара, просветни референт Војислав Богдановић прочитао је предавање Велмара Јанковића: „Наша држава и наша интелигенција”. Недуго затим, референт за пропаганду Љубомир Стојановић је 22. фебруара у хотелу „Крен” одржао предавање: „Невидљиви непријатељи српског народа”. За доњи крај љубићког среза⁴⁰⁴ окружни начелник Достанић одржао је 19. фебруара 1943. антикомунистички збор.⁴⁰⁵

Ни март месец није протекао без пропагандне делатности Недићеве управе. Судија Окружног суда у Чачку Војислав Митровић одржао је 7. марта 1943. предавање „Својина као запрека комунизма”.⁴⁰⁶ Истог дана у селима у околини Чачка одржано је неколико скупова. У Слатини предавање је одржао вероучитељ Димитрије Протић са темом: „Национални пут за спасење Србије”. Предавању је присуствовало око 40 људи. У Заблаћу је предавање: „О одржању реда и мира, преношењу алармантних вести и злонамерних гласина” одржао чиновник Хипотекарне банке у Чачку Славко Батић, за око 120 лица. Професор Чедомир Вукчевић одржао је у Жељевици предавање: „Борба против комунизма и услови опстанка српског народа”, за око 80 лица. У Трнави професор Гаврило Вуковић одржао је предавање: „О употреби смивања духова и строжег надзора над омладином”. Скупу је присуствовало око 45 лица. У Јездини је предавање одржао судија Предраг Ђорђевић са темом: „О борби против комуниста и комунизма”, за око 50 лица. Предавање је одржао и Милорад Зечевић у Чачку, 21. марта, са темом: „Васпитна улога српске мајке у данашњици”, за око 200 лица.⁴⁰⁷

Одржан је и срески збор у Гучи почетком марта 1943. Поред окружног начелника Достанића, на збор је дошао и његов секретар Стефа-

401. ИАЧ, НА, К-1, бр.239.

402. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија дођајаја, стр. 249.

403. Исто, стр.252.

404. ИАЧ, НА, К-1, бр.244.

405. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија дођајаја, стр. 251.

406. Исто, стр. 256.

407. ИАЧ, НА, К-1 бр. 157.

новић. Окружни начелник Достанић обратио се земљорадницима и рекао да је у априлском рату пропала милионска војска у борби против Немаца, „а шта ћемо сад са неколико пушака у шуми”. Затим је поручио да велики народи не знају за наше постојање и „будимо искрени и поштени па признајмо: дата нам је милост”. Да би се обезбедило српство, то треба радити у Београду, а не са Равне горе. Достанић је на крају поручио да се не кука после над гробовима, јер „боље је гробове не стварати”.⁴⁰⁸

У Чачку је 3. априла одржана приредба за ђаке и наставнике Друге гимназије пре подне од 10 до 12 часова, а после подне од 14 до 16 часова за ђаке Прве гимназије. Говор је одржао Срећко Симеуновић Хаос, против комунизма, и упозорио професоре да пазе на наставу.⁴⁰⁹

Председник општине Владислав Цуцулић одржао је збор 7. априла 1943, на коме је критиковао владу пре 1941. године и банде у шуми. Донета је и резолуција о осуди Драже Михаиловића, и изражена је подршка Недићу. Штампана је преносила да је скупу присуствовало 3.000 грађана и сељака. Поред Цуцулића на збору су говорили Риста Протић, банкарски службеник, и Љубо Јовановић, трговац.⁴¹⁰ Дан након покушаног атентата на Срећка Симеуновића, 26 априла, он је одржао конференцију националне омладине Чачка, на којој је говорио о рушилачким елементима у друштву.⁴¹¹

Зборови и конференције одржавани су и током лета 1943. године, али је посећеност бивала све слабија. Чачак је посетио министар пољопривреде Веселиновић, 10. маја 1943, године и одржао збор.⁴¹² Убрзо је поново дошао у чачански крај, овога пута у Љубић, 16. маја 1943, када скупу није присуствовало ни 10 пољопривредника. Од укупно око 150 лица, пред којима је говорио, највећи део су били службеници из Чачка.⁴¹³ Министра су на железничкој станици у Чачку приликом његовог доласка морали по службеној дужности да дочекају сви чиновници у граду.⁴¹⁴ Веселиновић је у свом говору похвалио председника владе Недића коме многи Чачани треба да захвале што су остали у животу. Министар је посебно нагласио да треба да се обради и засеје свака стопа

408. *Народни збор у Гучи*, „Ново време” бр. 549, 13. март 1943, Београд, стр. 3.

409. Од укупне суме 212.000 динара, 131.000 је дато децјем хранилишту, 40.000 представнику владе, 10.000 Дому старца и старица и 10.000 избегличкој кухињи. (212.000 динара приложила чачански национални омладина у хумане сврхе, „Обнова”, бр. 538, Београд, 7. април 1943, стр. 4).

410. ИАЧ, НА, К-1, бр. 235; *Народни збор у Чачку*, „Ново време” бр. 597, Београд, 10. април 1943, стр. 3.

411. ИАЧ, НА, К-1, бр. 273.

412. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 267.

413. ИАЧ, НА, К-1, бр. 333.

414. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1 бр. 561.

земље.⁴¹⁵ На Спасовдан, 3. јуна 1943, окружни начелник Достанић одржао је збор у Гучи испред 1.000 земљорадника. У свом говору нагласио је да рат који се води представља рат две идеје: националне и интернационалне. Достанић је сматрао да је Србији место у националистичком табору. Од Срба се очекивало да гледају своја посла и остану мирни у овом великом сукобу: „Од сељака се не тражи много, а и оно што се тражи не тражи се не знам чега ради”. Заправо од сељака се очекивало да обављају свакодневне послове и да се не баве политиком. Начелник је нагласио да смо сви сити лажне демократије и да смо сви против старих уображених политичких личности којима је једини циљ био сласт, част, власт и лично богаћење. На крају је рекао да будућа држава треба да буде задружно селачка.⁴¹⁶ Одржан је збор и у Мрчајевцима 3. јуна 1943. на коме су присуствовали грађани са председницима из свих општина Љубићког среза. На збору је говорио окружни начелник Достанић и директор чачанске гимназије Томо Вукотић.⁴¹⁷

Окружни начелник Достанић одржао је 16. јула конференцију са представницима државне власти и председником градске општине. У сали хотела „Крен” 24. јула професор богословије и просветар у СДК Јован Барјактаревић одржао је предавање „Бесмисленост шумске акције”. Скупу је присуствовало 900 лица. Окружни начелник је 25. јула, анализирајући претходни рад, констатовао да се у селима трнавског среза теме и предавања у свим општинама слабо посћују од народа, јер се стално говори о реду и миру, а народ није у стању голорук ништа да учини за своју заштиту која је стално угрожена. Народ не верује ником ништа, терорисан из шуме, незаштићен и засипан мудрим речима и саветима које му ништа не значе у одбрани живота и имовине, резигнирано трпи шта га снађе. Пошто није имао заштиту од Недићеве управе, више је слушао наређења од стране Драже Михаиловића. И чиновници су се плашили убистава из шуме, као и хапшења од Немаца, тако да је „осећај националне дужности слабио” услед деловања других чинилаца на њих.⁴¹⁸

Недићев министар за пољопривреду Радослав Веселиновић посетио је поново Љубић 1. августа 1943. године. Поред њега збору су присуствовали окружни начелник и крајскомандант из Краљева.⁴¹⁹ Почетком августа 1943. године окружни начелник из Краљева извршио је ин-

415. *Велики народни збор у Чачку*, „Ново време” бр.628, 19. мај 1943, Београд, стр. 3.

416. *Велики народни збор у Гучи*, „Обнова”, бр. 588, Београд, 8. јун 1943, стр. 3; *Велики народни збор у Гучи*, „Ново време” бр. 646, Београд, 9. јун 1943, стр. 3.

417. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 270.

418. ИАЧ, НА, К-1, бр. 333.

419. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 277.

спекцијско путовање у чачанском и драгачевском крају. У својим говорима нагласио је дужности српског народа у овим тешким приликама и упутио народу поруку да буде „паметан и ради своје послове чувајући ред и мир и братску слогу”.⁴²⁰ Начелник је на збору у Љубићу поручио да српски народ мора остати по страни у овом великом рату. Говорио је да комунисти хоће да населе у Србији Кинезе и Црнце. Патње које је народ до тада поднсо, по начелнику, биле су резултат грехова прошлости. На крају је напао и Јевреје као штеточине.⁴²¹ У другој половини августа 1943, услед житне кампање, предавања и зборови на селу нису ни одржавани.⁴²²

Нови председник општине у Чачку Срећко Симеуновић-Хаос одржао је 23. септембра 1943. велики збор у Чачку пред 5.000 људи, на коме је позвао старије суграђане да му помогну у послу а млађе да сарађују са њим. Најважнији задатак било је питање исхране. Симеуновић је нагласио да су имућни грађани мало учинили за социјално старање. Нови председник општине нагласио је да ће бити принуђен да изврши нивелацију, јер се негде прелива а на другом месту су очај и беда. Симеуновић је рскао да треба више радити а мање причати, и позвао све на посао. Основан је и фонд за социјално збрињавање у Чачку. После збора, многи су добровољно дали велике прилоге.⁴²³ Велики народни збор у Чачку одржао је и окружни начелник Милорад Достанић, 3. октобра на великој пијаци. Скуп је отворио председник општине Симеуновић. Начелник је говорио о пријему Недића код Хитлера, наглашавајући да је Немачка још једном великодушно пружила руку нашем народу. Наглашавајући да је народ жељан реда и мира, Достанић је критиковао тројке и четворке по шуми јер су тамо отишли наводно да помогну народу. Упутио је позив „заблуделој браћи” која су рачунала са скорим завршетком рата. То им је била најјача парола, јер нису били у стању сами да се носе са непријатељем. Начелник је запитао окупљене на тргу зар мисле да ће Немцима ти људи нанети грдне штете ако их убијају из заседе, руше мостове и путеве. Достанић је на крају говора рекао да је Немачка признала Србији право на живот и да буде равноправна са осталим народима у Европи.⁴²⁴ Током новембра 1943. окружни начел-

420. Инспекција начелника округа краљевачког, „Обнова”, бр. 638, Београд, 6. август 1943. стр. 4.

421. Велики народни збор у Љубићу, „Ново време” бр. 694, Београд, 4. август 1943. стр. 3.

422. ИАЧ, НА, К-1, бр.354.

423. Нови председник општине у Чачку, „Обнова”, бр. 680, 24. септембар 1943, Београд, стр. 3; Велики народни збор у Чачку, „Ново време” бр. 738, Београд, 20. септембар 1943. стр.

424. ИАЧ, ГП, К-63 Ф-1 бр.574; Велики народни збор у Чачку, „Ново време” бр. 749, Београд, 7. октобар 1943, стр. 3.

ник одржао је неколико конференција у чачанском крају. Најпре је 8. новембра одржао конференцију са „виђенијим грађанима” среза драгачевског а неколико дана касније, 11. новембра, и ширу конференцију са осталим грађанима. После ових скупова одржана је и у Чачку једна конференција, у сали хотела „Крен”, 14. новембра 1943.⁴²⁵

Пропагандна активност Недићевог владе и Немаца није се сводила само на организовање зборова и конференција, држање предавања. Један од најважнијих видова пропаганде било је штампање плаката, летакa, брошура и њихово растурање по народу.

Плакати, леци и брошуре допремљени у Чачка током 1943. године⁴²⁶

Датум	Тип пропагандног материјала	Назив плаката, летка, брошуре	Комада
01.01.1943.	плакат	Позив народу Округа Краљевачког за зимску помоћ	150
02.01.1943.	плакат	„Енглеска Божићна посланица српском народу”	40
04.01.1943.	плакат	Саопштење о стрељаних 50 присталица Драже Михаиловића	91
04.01.1943.	плакат	Саопштење о стрељаних 250 присталица Драже Михаиловића	168
04.01.1943.	плакат	Проглас војводе Косте Пећанца	50
12.01.1943.	брошура	„Порука једног Енглеца српском народу”	165
28.01.1943.	плакат	„Губици Англосаксонаца у Југонсточпој Азији”	11
28.01.1943.	календар	Календар за 1943. годину	9
12.02.1943.	плакат	Објава о јавном вешању Живота Јовановића из Ратине	
16.02.1943.	плакат	„Опомена” (мали формат)	20
16.02.1943.	плакат	„Опомена” (велики формат у боји)	20
24.02.1943.	плакат	„Жртве большевичког терора у Русији”	250
24.02.1943.	плакат	„Саопштења”	130
25.02.1943.		Саопштења о предаји оружја које се налази код четника	55
08.03.1943.	плакат	„Општа мобилизација Европског духа”	100
09.03.1943.	летак	„Зашто се они боре”	1.000
09.03.1943.	карикатуре	Два комплета (за излоге)	24
19.03.1943.	плакат	„Проглас”	24
19.03.1943.	плакат	„Ко ради не боји се глади”	20
05.04.1943.	брошура	„Шта треба да ураде наши земљорадници ове године”	-
10.04.1943.	плакат	Плакат о 25. и 27. марту	-
12.04.1943.	карикатуре	Три комплета	32
16.04.1943.	плакат	„Наличје совјетског рага”	40
16.04.1943.	плакат	„Англосаксонци по други пут преварили Србе”	30

⁴²⁵ Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 290.

⁴²⁶ ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II бр. 320.

16.04.1943.	брошура	„Нипочка”, „Мајка”, „Заштита деце у СССР-у”, „Земља без породице”	200
24.04.1943.	плакат	„Против хаоса и варварства”	30
24.04.1943.	плакат	„Не заборави”	40
24.04.1943.	плакат	„Ослободилац”	35
03.05.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
11.05.1943.	плакат	„Катин”	45
15.05.1943.	брошура	„Зашто се он бори”	70
15.05.1943.	плакат	„Европско оружје обезбеђује победу”	80
25.05.1943.	плакат	„Рок је рок”	90
25.05.1943.	плакат	„Витезови дубина”	90
25.05.1943.	плакат	„Прекоморско путовање”	46
25.05.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
18.06.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
19.06.1943.	етикете	„30.000.000 тона потопљене”	-
22.06.1943.	плакат	„Смрт бољшевизму”	150
22.06.1943.	плакат	„30.000.000 бруто регистрованих тона потопљено”	300
22.06.1943.	плакат	„Бетић Дража”	50
22.06.1943.	плакат	„Шумски ђетићи”	50
22.06.1943.	плакат	„Вила Равијојла”	25
22.09.1943.	летак	„Коме он служи”	300
22.09.1943.	летак	„Ви још не знате”	350
22.09.1943.	летак	„Морал пробуђеног народа”	200
22.09.1943.	брошура	„Где ти је место, Србијо”	500
22.09.1943.	летак	„Срби”	350
22.09.1943.	летак	Летак поводом капитулације Италије	100
22.09.1943.	летак	„Обећање лудом радовање”	200
22.09.1943.	летак	„Инвазија”	350
22.09.1943.	брошура	„Где год влада Енглеска, господаре Јевреји”	550
22.09.1943.	брошура	„Водич кроз Балкан”	200
22.09.1943.	-	„Европа без Немаца”	350
22.09.1943.	брошура	„Преглед”	100
30.12.1943.	плакат	„Говор председника Српске владе генерала Милана Ђ.Недића”	200

Следеће, 1944. године, настављено је допремање штампаног материјала у Чачак. Одељење за пропаганду Округног начелства 20. јула 1944. године доставило је председнику градског поглаварства 550 разних плаката са насловима: „Нормандија”, „Гините, српска децо”, „Смрт бољшевизму” и „Револуција је ту”. Плакати су требали да се истакну на јавним местима, а плакат „Смрт бољшевизму” да се излепи по зидовима у целом граду.⁴²⁷

⁴²⁷ Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 317.

Поред свих напора које је Недићева управа имала на пољу пропаганде, Окружно начелство у Краљеву је 9. фебруара 1944. оценило, да је пропагандна акција у Округу потпуно подбацила, као и обавештајна делатност. Пропаганда по Окружном начелнику, сводила се на два циља: „да народним масама објасни смернице политике Владе народног спаса, која иде за тим да сачува српски народ и да га оспособи да сачека крај рата, и да буде на висини свих догађаја који му као народу припадају. С друге стране њена сврха је да сузбија илегалну пропаганду, лажне и тенденциозне вести, које уносе немир и неспокојство у народ и наводе га да чини ствари које нису у интересу српског народа, а које доводе у питање свој опстанак”. Окружни начелник се жалио да иако је издавао више наредби за редовно одржавање зборова, конференција, предавања, извештаја, (јер пропаганда може само да успе ако је у непрекидном контакту са народом), није пуно учињено зато што је опао интерес за овом делатношћу код старешина управе и полицијских власти за рад на овом пољу у време када је на путу „удруживање свих здравих националних снага постало опште гесло”.⁴²⁸ Пропагандне и културне манифестације у Чачку одржавале су се и током 1944. Командант II добровољачког пука Марисав Петровић одржао је 22. марта предавање у Соколском дому.⁴²⁹

Идеализована слика свакодневице у Чачку под окупацијом преносила се кроз новинске напписе. У јуну 1944, када се већ могао назрети крај рата, штампа је наглашавала лежерну и опуштenu атмосферу живљења у граду. Недељом и празницима иде се у Овчарско-кабларску клисуру или на Љубић. Плажа на Морави одлично ради са добром храном и пићем у оближњим бифеима. Однос према равнгорцима знатно је побољшан, па је пренета и вест о освећењу застава Другог равнгорског корпуса. „На Видовдан, 28. јуна, велика група националних четника имала је смотру у селу Ласцу, извршена је и предаја застава. Свечаности је присуствовала и група од 5.000 сељака овој дирљивој националној манифестацији”.⁴³⁰

Живот града под окупацијом

Након окупације Немци су завели строге одредбе које су имале за циљ одржавање српског народа у стању покорности. Тим одредбама забрањиван је рад, као и оснивање политичких, културних, спортских и

428. НМЧ, ПГП, пов. бр. 116, несрећена архивска грађа.

429. ИАЧ, ГП, К-66 б. бр. 2022/44.

430. Чачак најбољашинија пијаци Западне Србије, „Ново време” бр. 988. Београд, 3. јул 1944, стр. 2.

других организација. Забрањени су јавни скупови, поворке и друге манифестације. Било је кажњиво подстрекивати на немире, штрајкове, цепање окупаторских плаката и објава, увреде припадника Вермахта. Забрањено је и слушање страних радио станица, ако нису под немачком контролом. Уведена је потпуна контрола поштанског, телеграфског и телефонског саобраћаја. На подручју окупиране Србије уведено је маја 1941. кривично право које је давало готово неограничена овлашћења извршним органима окупатора и колаборациониста.⁴³¹

Дан после уласка Немаца у Чачак, 18. априла 1941. године, издате су и прве наредбе које су требале да обезбеде ред и мир у вароши. Командант града, пешадијски потпуковник Петар Петровић, издао је приликом предаје града 18. априла наређења која су подразумевала да живот има тећи као и пре објаве рата, да влада ред и дисциплина и да сваки грађанин гледа своја посла. Ред су требали да обезбеђују домаћи жандарми, забрањена је употреба оружја, а онај ко га је поседовао требало је да га преда. Свакоме ко би се оглушио о ове наредбе запрењено је узимањем на одговорност. Наредба је објављена добошем.⁴³² Ипак, већ 15. априла десили су се први инциденти у граду. Запаљена је седларска и столарска радионица у ВТЗ Чачак. Становништво града и села отворило је магацине у артиљеријској касарни, однело велике количине војног материјала и артикала за исхрану. Отворено је и стовариште Главне земљорадничке набављачке задруге из Београда, одваљени су и магацини Павла Брушије, власника млина, из којих су изношени џакови са брашном. Жандарми су својом интервенцијом успели да растерају народ и сачувају магацине од крађе. Страдали су и неки приватни дућани.⁴³³

Немци су убрзо након уласка у град, 22. априла, издали више наредби којима је ограничавана слобода кретања и слободног понашања у граду. Све кафане требале су да буду затворене до 20 часова увече, осим хотела „Крен” и „Српски краљ”, који су могли да раде до 22 сата. Шетња корзоом је забрањена, по дану и увече, као и сакупљање у групе, стајање на улици и беспосличарење. Без посебне дозволе било је забрањено кретање после 20 часова увече. Ко би се оглушио о ову наредбу, био би кажњен са 10 дана затвора.⁴³⁴ Истог дана, 22. априла, и општинска управа у Чачку штампала је плакат са наредбама о понашању

431. В. Petranović, n.d., str. 132-133.

432. Ј. Дапчић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, 320.

433. *Чачински крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 27; Д. Јешић, М. Стефановић, *Рајско Мишировић*, Чачак 1979, стр. 139.

434. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-11, бр. 396.

у граду. Сви станари у Чачку требало је да се пријаве у наредна два дана. Забрањена је продаја алкохола на ситно на пијаци, као и на свим другим местима, осим у кафанама, гостионицама и хотелима. Продаја пића пијаним људима строго је забрањена као и играње карата по гостионицама али и у приватним кућама. Родитељима је предочено да чувају своју децу и да им забране претрчавање преко улице. Сусретања и виђања на улици пре 5 ујутро и после 8 увече забрањено је. Сељаци нису смели да се задржавају у граду после 4 по подне, као и да долазе у Чачак пре 5 ујутро. Поновљена је немачка наредба о забрани сакупљања и шетње корзоом. Цене животних намирница требале су остати као и раније.⁴³⁵ Почетком маја забрањена је и продаја цигарета на улици.⁴³⁶ Издата је и наредба, 24. маја 1941, за премештај баштована који су продавали своје производе на градској пијаци, на марвену пијацу.⁴³⁷ Немачка фелдкомандантура је 17. маја поновила неке мере ограничења кретања. У граду је забрањено јавно сакупљање у групе, одржавање скупова било каквих друштава и удружења, приређивање забава и приказивање филмова без претходне дозволе немачке командатуре.⁴³⁸ Издата је и наредба, 23. маја 1941, од немачке команде, да се пси у граду морају везати преко дана. Ноћу би се могли пустити, али само у двориштима власника.⁴³⁹ Истакнута је и наредба да само припадници немачке војске од 13. маја имају право на лов, док је лов рибе динамитом од 30 маја забрањен, као тежак злочин.⁴⁴⁰ Истог дана, 30. маја 1941, забрањена је и свака партијска делатност.⁴⁴¹ Председник градског поглаварства издао је наредбу 4. маја о увођењу рачунања новог времена, по заповести немачког команданта. Сатови су се имали померити за један час унапред.⁴⁴² Издата је и наредба од 28. маја да се посади цвеће испред зграде старе поште у којој ће бити смештена немачка команда места.⁴⁴³

Живот у граду ипак је текао на стари начин, и поред свих ових забрана и претњи.⁴⁴⁴ Градска стража је правила многе пријаве против разних прекршитеља новоуведених норми. Тако је пријављен власник кафане „Белви”, која је 23. априла радила и после 20 сати увече, када се десила велика туча. У кафани су држане и „женске”, а власник је за све

435. ИАЧ, ГП, К-50, плакат без броја.

436. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 424.

437. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-IV, бр. 5.

438. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 536 од 17. маја.

439. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 2.

440. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 21, 22.

441. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 24.

442. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 31.

443. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 183/41.

444. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6717/41.

ове прекршаје и раније био опомињан. Градска стража је више пута крајем априла и у току маја 1941. пријављивала особе које су правиле разне испаде на улици, добацивали женама, гласно псовали, опирали се или једноставно нису поштовали органе реда, које након окупације и нису сматрали за „неку власт”.⁴⁴⁵ Чачани су пре почетка рата водили интензиван кафански живот. Најчешће су и најрадије „испуњење захтева душе” проналазили у градским кафанама и хотелима. Ту није само „убијана” доколица и трошено слободно време, већ је вођен друштвени живот, склапале се пословне везе, размењивале и шириле информације.⁴⁴⁶ Постојала је и традиција купања на Морави у летњим месецима, где се чачанска омладина забављала и дружила. Окупација није спречила овај вид окупљања људи, плаже поред реке и даље су остале у првој години окупације место састајања, а често и политичких дискусија и акција.⁴⁴⁷

Забране које је издавала окупаторска власт нису исцрпљене у прва два месеца окупације. Немачка фелдкомандатура у Ужицу издала је и забрану играња кола на саборима и другим скуповима од 2. јуна 1941.⁴⁴⁸ Градско поглаварство у Чачку забранило је свако коцкање 6. јуна, играње билијара са рупама, као и аутоматског билијара са разним светлећим сигнаlima. Коцкање је забрањено и по кућама. Пијанчење и беспосличарење „у време кад радни свет ради” кажњавало се.⁴⁴⁹ Градско поглаварство извршило је попис свих беспосличара у Чачку 1. јуна 1941, и набројало укупно 46 таквих особа. Сви су записани за рад у радним групама.⁴⁵⁰ Почетком јула стигла је и наредба из Београда о сузбијању беспосличарења и упућивању Цигана на принудне радове.⁴⁵¹ Наредба о забрани точења пића пијаним гостима у кафанама поновљена је 14. јуна 1941. године. Они који би се пијани затекли на улици, били би кажњени са 500 динара или 10 дана затвора.⁴⁵² У исто време забрањено је и примање напојница по кафанама у Чачку.⁴⁵³

445. ИАЧ, ГП, К-57, бр.588/41, 1183/41. Било је и другачијих „испада”. Супруга извесног Р. М. из Лездине, по пријави комшија, виђала се на очиглед мужа, деце и мајке са немачким војницима и чак их доводила у кућу. Муж је претио да ће их убити, па су се комшије уплашиле да се може десити велико зло услед могуће немачке одмазде. Команда жандармерије је наредила да се дискретно пази на ту кућу (ИАЧ, ГП, К-57, бр. 728/41).

446. Г. Пауновић, „Чачански глас” као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године, ЗРНМ XXVIII, Чачак 1998, стр. 208.

447. М. Вуловић, Дневник Наде Симовић, ЗРНМ III, Чачак 1972, стр. 204-208; М. Стефановић, Деловиње Љојићевевог покрећа „Збор” у Чачку (1935-1945), стр. 298-299.

448. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI бр. 41; Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 34.

449. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI бр. 46.

450. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 429.

451. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7870 од 7. јула.

452. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 75.

453. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7760 од 27. јуна.

Постојале су и одредбе за сопственике моторних возила. Они који су поседовали дозволу за њихово држање морали су је налепити на предње стакло по наређењу од 18. маја 1941. Употреба труба на аутомобилима и мотоциклима била је дозвољена, док је од 17. јуна то забрањено на колима, чезама и велосипедима.⁴⁵⁴

Уништење Краљевине Југославије значило је за Немце и брисање свих њених државних обележја. Фелдкомандатура у Ужицу је 27. маја 1941. наредила Среском начелству у Чачку да се сви југословенски државни натписи који се још налазе на зградама прецртају. Потпуно уклањање југословенских натписа у Чачку наређено је 4. јуна.⁴⁵⁵ Изда-та је и наредба од 7. јула 1941. о уклањању свих Јевреја из јавне службе. Сви униформисани чиновници српске управе добили су наређење да прописно поздрављају немачке официре и подофицире.⁴⁵⁶

Једна од ретких мера добре воље немачке команде, било је продужење слободе кретања грађана до 22 часа половином јуна, за пробу, да би се утврдило хоће ли то грађани поштовати.⁴⁵⁷ Поништавање неговања српске традиције укључивало је и изостављање обележавања српских националних празника. Среско начелство обавестило је Градско поглаварство у Чачку да је забрањено прослављати Видовдан 1941. године. Те суботе „пије празник”, свако је требало да се понаша као и радним даном, и да обавља своје послове. Полицијски час за 27. и 28. јун био је одређен за 20 часова.⁴⁵⁸ Након распламсавања устанка, Фелкомадатура у Ужицу забранила је и звоњење на црквама.⁴⁵⁹

Успостављање окупационе управе значило је и поновне покушаје за побољшавање хигијене насеља, које су периодично желеле да успоставе све општинске управе у Чачку пре доласка Немаца и отпочињања рата, али без већих успеха. Издате су наредбе 18. маја и 2. јуна 1941. године грађанству да чисти простор испред својих улаза у куће и станове. За неиспуњење тих обавеза пређено је пријавама.⁴⁶⁰ Старе навике тешко је било изменити. Стизале су и оптужбе, 18. августа 1941, на рачун закупца, за чишћење септичких јама у Чачку, да фекалије не одлаже у рупу предвиђену за ту сврху, већ да их разбацује „које-куда” око Фабрике хартије, „па се од смрада не може живети”, по речима персо-

454. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 57.

455. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 14. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 32.

456. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 52, 72.

457. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 167.

458. НМЧ, Збирка микрофилмова, бр. У-34; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 39.

459. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 9167 од 28. јула.

460. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-II, бр. 395.

нала фабрике и околних становника.⁴⁶¹ Закупац се иначе борио за повећање цена својих услуга, јер су цене надница за његове раднике порасле од почетка окупације.⁴⁶²

Почетком јуна 1941. обновљено је приказивање биоскопских представа у хотелу „Крен”. Представе су почињале у 5.30 после подне. Већ 9. јуна приказан је филм „Бург театар”.⁴⁶³ Месец дана након тога, 3. јула, играо је филм „Танго Нотурно”, а шест дана касније, 9. јула, приказиван је филм „Краљица поља” као и два „сензационална журнала” пре филмова „Падобранци освајају Крит”, „Павелић у Риму”, „Борба код Горбрука” и „Борба за Атлантик”. Биоскопске представе су од 1. септембра 1942. почињале у 16 часова.⁴⁶⁴ Чачак је пред рат имао и неколико фудбалских клубова који су окупљали градску омладину. Након окупације основан је Чачански спортски клуб који се такмичио у Јужној лиги. Клуб је играо утакмице и током 1941. године. Забележено је једно гостовање у Крагујевцу, 23. септембра, где су Чачани победили резултатом 3:2 (2:1) домаћи КПСК.⁴⁶⁵

Након напада Немачке на СССР, 22. јуна 1941, почели су прогони комуниста у окупираној Србији. Извршена су бројна хапшења, али у Чачку се највећи број чланова и симпатизера КПЈ извукао из града, по добијеној информацији о предстојећој полицијској акцији, и избегао први налет репресије. Прва убиства у граду извршили су Немци. Као мера одмазде за напад на њихове снаге код Косјерића, по наредби да се стреља 100 Срба за једног убијеног Немца, у Чачку је 20. јула 1941. стрељано 12 талаца.⁴⁶⁶ Разбуктавање устанка принудило је окупаторе на нове мере контроле становништва. Крајем јуна ортскоманда је наредила да се у градским и сеоским домаћинствима заведу кућне листе у које су морали бити уписани сви чланови домаћинства. Одсутност лица морала се констатовати у примедби, ако је неко лице дошло на конак морало се такође уписати. Листе су морале да буду истакнуте на врати-

461. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6162/41.

462. Закупац за чипћење клозета и помијара у Чачку, Мирко Зоћевић, који је имао закуп до 31. јула 1941. тврдио је да је цена наднице 1939. године за простог радника износила 20 до 25 динара а радника са запрегом 80 до 120 динара. Током лета 1941. наднице су порасле за просте раднике на 60 до 80 динара, а са запрегом на 200 до 250 динара. Зоћевић је 6. септембра тражио повећање цене чипћења јама које су износиле 60 динара за чипћење 1 m³ за небетонске септичке јаме, односно 40 за бетонске (ИАЧ, ГП, К-52 Ф-IV, бр. 337).

463. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 371.

464. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 482.

465. Утакмица за Јужну лигу Чачак-КПСК 3:2. (2:1), „Ново време” бр. 122, Београд, 24. септембар 1941, стр. 5.

466. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 525. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 37-39, 52.

ма кућа и станова.⁴⁶⁷ Убиства су се пренела и на улице града и свакодневицу људи. Прва акција комуниста у Чачку било је паљење сењака 29. јула 1941, у кругу касарне. Убрзо затим, 5. августа, дигнут је у ваздух магацин експлозива у Казаници. Следећег дана, 6. августа, извршена је убиство Михаила Николића, једног од активиста ЈНП „Збор” у Чачку. На његовој сахрани, 8. августа, покушан је атентат на министра Василијевића у комесарској влади. Атентат није успео, а учитељ Мариновић вођа групе атентатора, убијен је, а његово тело, је изложено у граду. Ни полиција није штела своје противнике. Полицијски агент Милан Јеремић убио је 20. септембра, у Пиварској улици, Николу Иконића, молерског радника. Страдао је и подначелник среза Марко Франић, прогонитељ комуниста пред Други светски рат. Убио га је 28. септембра Милош Тадић испред чачанске цркве. Атентатор је и сам страдао од немачког стражара испред зграде Гимназије у којој је била смештена немачка војска.⁴⁶⁸

Са доласком јесени, и појачавањем опасности по немачку војску у граду, полицијски час се продужио. По наређењу од 8. септембра, полицијски час је почињао у 18 часова а завршавао се у 7 ујутро⁴⁶⁹ У циљу веће контроле становништва, 18. септембра 1941. године уведено је правило да сви становници Чачка изнад 14 година морају имати личне легитимације.⁴⁷⁰ Ратне прилике условиле су и да буде отказан традиционални панађур у Чачку на св. Јована, 11. септембра 1941.⁴⁷¹ Од 9. септембра уведен је и полицијски час у селима. Издата је и наредба да се цивилно становништво уклања са путева када се појави немачка војска и да им направи места. Сакупљање у групе веће од три лица забрањује се. Светла у кући требала су да се гасе у 19 часова. У супротном постојала је претња да ће се пуцати у осветљене прозоре и да ће такве куће бити сравњене са земљом.⁴⁷² Немци су непосредно пред ослобођење града, 28. септембра 1941, у поподневним часовима извршили рацију у граду и одвели велики број мушкараца у ВТЗ. Већина заточених пуштена је кући након испитивања следећег дана. На дан ослобођења града, 1. октобра, Немци су бомбардовали Чачак, што је поновљено неколико пута након тога. Сви ови напади изазвали су људске жртве и материјална разарања. Поновни улазак окупатора у Чачак, 28. новембра 1941, донео је нова страдања становништва. Један број грађана по-

467. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-У, бр. 558.

468. *Чачански крај у ПОВ-у. Хронологија догађаја*, стр. 57-100.

469. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, од 8. септембра бр. 1124. и од 29. септембра бр. 6959.

470. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, од 18. септембра бр. 6627.

471. ИАЧ, ГП, К-Ф-У, бр. 349.

472. НМЧ, Збирка микрофилмова, бр. К-5-1343.

бегао је из града у страху од репресалија. Немци су лецима бацаним из авиона позивали те људе да се врате кућама. За неиспуњење те наредбе постојала је претња смртном казном. Приликом претреса терена, 4. децембра, Немци су ухапсили око 600 људи и одвели их у ВТЗ. Истог дана Начелство среза трнавског доставило је наређење Градском поглаварству да упозна народ да сваки одрастао грађанин мора имати легитимацију. По наређењу немачке команде, Градско поглаварство је преко добошара, 7. децембра, наредило да сва мушка лица од 15 до 60 година дођу да се јаве у ВТЗ ради добијања легитимације. У Заводу је до 13 часова било 5.000 мушкараца који су ислеђивани. Убрзо је почео да ради и преки суд који је на смрт осудио више стотина људи, углавном припадника партизанског покрета. Извршено је и јавно вешање Ратка Митровића 11. децембра у Чачку на централном тргу.⁴⁷³ Начелство среза трнавског наредило је 10. јануара 1942. да се људски лешеве из околине Завода закопавају.⁴⁷⁴ Стрељања и убиства нису престајала ни почетком 1942. године. Технички референт Градског поглаварства у Чачку предлагао је да се изврши сахрана лешева који се налазе закопани у Мишовића забрану 8. марта 1942. године.⁴⁷⁵ Начелство среза трнавског наредило је 1. априла 1942. да становници села Кулиновци изврше сахрањивање лешева стрељаних код „грудобрана”.⁴⁷⁶ Родбина убијених трудила се да дође до тела својих најближих на сваки начин. Гробар у Чачку жалио се, 5. марта 1942, да одређена лица ноћу прекопавају гробове или то од њега захтевају и прете му.⁴⁷⁷ Министар унутрашњих послова забранио је сахрањивање убијених комуниста на гробљима и по црквеном обреду и о тој одлуци обавестио Градско поглаварство Чачак 4. јуна 1942. године.⁴⁷⁸ Начелство среза трнавског је 20. јула 1942. године упутило својим службеницима упутство да се убијени партизани у јавне књиге не уписују под одредницом „убијен од немачких власти”, јер то умањује углед немачке војске. Требало је да се уписује да је убиство извршено на основу судске пресуде или на сличан начин.⁴⁷⁹

Успостава власти управног апарата Недићеве владе у Чачку крајем 1941. године, укључила је поново многобројне забране, ограничења, усмерења од стране немачке команде. Већ 27. децембра 1941. објављена је наредба за целу Србију која је забрањивала играње карата, би-

473. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 100-191

474. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1410 од 10. јануара.

475. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2500 од 8. марта.

476. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3677 од 1. априла.

477. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2368 од 5. марта.

478. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6495 од 4. јуна.

479. ИАЧ, ГП, К-62, бр. 606.

лијара и свих забавних игара.⁴⁸⁰ У свом првом обраћању преко штампе, начелник новоуспостављеног окружног начелства у Краљеву, адвокат из Ужица Милија Диковић, објавио је да ће велики број кафана бити затворен како би се онемогућило ленствовање. Током обиласка Краљева примето је да велики број људи време проводи у угоститељским објектима. Слична ситуација била је и у Чачку. Број кафана би се по Диковићу морао смањити на минимум, и да се из њих истерају алкохолчари и ленштине. Најављивао је и ограничење точења алкохола, нарочито ракије на најмању меру. Оне кафане које буду радиле имаће ограничење точења ракије, од 11 до 18 часова. Неупослен свет који проводи цео дан у кафанама, полиција ће приводити. Постојала је претња да „ако ти беспосличари не нађу упослења и зараде”, управне власти ће се потрудити да се за њих нађе рада и посла од кога ће друштво имати користи. Диковић је наглашавао да ће предузети све да „невољнима помогне, народу живот учини сношљивим, шпекуланте сузбије и нераднике учини корисним за друштво”.⁴⁸¹ Педагошке мере у циљу моралног препорода народа непрестано су на удару имале кафане и кориснике њихових услуга. Крајем јануара 1942. точење алкохола је дозвољено у време „радних часова” у периоду од 11 до 13 и од 17 до 19 часова по гостионицама и кафанама, док је узимање бакшиша забрањено.⁴⁸² Постојала је и одређена брига за телесно здравље становништва, посебно у области спречавања ширења заразних болести. Централни хигијенски завод наредио је 31. јануара 1942. да се сваки случај пегавца пријављује немачкој команди.⁴⁸³ Једна од мера за побољшање стања у окупираној Србији било је и отпуштање са посла свих оних људи из државне управе за које се сматрало да су левичарски оријентисани. Уклањање национално неподобних људи из јавних служби извршено је почетком 1942. године и у Чачку.⁴⁸⁴

Предстојништво градске полиције поновило је 15. марта наредбу из претходне године, које су се односиле на ограничења слободе кретања по граду. Све под девизом да се у „ове тешке дане за човечанство”, које неки грађани у Чачку нису схватили, „нарочито омладина”, која цео дан проводи у беспосличарењу и шетњи улицама, или се заби-

480. *Забрана играња карита, билијара и свих забавних игара*, „Ново време” бр. 204, Београд, 27. децембар 1941, стр. 3.

481. *Г. Милија Диковић начелник Краљевачког округа о организовању администрације и снабдевању становништва*. „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр. 4.

482. *У Чачку се дели сиромашним избеглицима 400 грама хлеба дневно*. „Ново време” бр. 224, 24. јануар 1942, Београд, стр.4; ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 441. и 442 од 16. јанура.

483. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 904 од 31. јануара.

484. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 312.

ја у јавне локале где уз разна препричавања и коментаре цео дан проводи, уместо у друштвено корисном раду, мора нешто предузети. Да би се отклониле ове појаве, забрањена је шетња корзоом увече, бављење у јавним локалима од 8 до 12 сати пре подне и од 15 до 17 после подне. Забрањено је и картање, играње билијара и домина у јавним локалима као и у приватним становима. Казна за непоштовање овог наређења износила је од 50 до 1.500 динара или један до 30 дана затвора са принудним радом. За нешто мање од месец дана, 12. априла, дозвољена је шетња корзоом и парком увече, а бедемом забрањена.⁴⁸⁵ Издата је и забрана рада, од 29. марта, угоститељских објеката у селима.⁴⁸⁶ Немци су са своје стране издали наредбу почетком марта 1942. да се нико из места не удаљује више од 24 сата без пријаве. Од 31. јанура Немци су забранили и лов, а половином јуна 1942. забранили су и лов рибе на Морави „са великим и малим алатима”.⁴⁸⁷

Мере којима је контролисано становништво погађало је и чачанске гимназијалце. Сви који су имали више од 16 година морали су имати личну карту. Поред полицијског био је уведен и „ђачи час”, забрана виђања ученика на јавним местима, после одређеног времена које се мењало према годишњем добу. Цивилним и војним властима морали су се прикључити и наставници чачанских гимназија у контроли спровођења овог ограничења кретања. Забране су обухватале забрану шетње корзоом, градским бедемом, посећивање биоскопских, позоришних представа, посећивање кафана и игранки, као и забрану употребе псовки.⁴⁸⁸

Од 18. априла 1942. године Немци су одредили нови полицијски час, који је почињао у 21 увече а престајао у пет ујутро.⁴⁸⁹ За време ускршњих празника, 2, 3. и 5. априла, полицијски час је продужен до 21 час увече.⁴⁹⁰ Ограничење кретања није се свело само на одређивање полицијског часа. Предстојништво градске полиције пренело је наређење Министарског савета 5. јуна 1942. године о забрани јавних скупова нашег народа.⁴⁹¹ Доласком јесени и скраћивања трајања обданице, скраћено је и допуштено време задржавања на улици у вечерњим часовима.

485. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр.239.

486. ИАЧ, ГП, К-60, бр.3500.

487. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.2371 од 5. марта; ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 398.

488. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак 1987, стр. 310.

489. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4398 од 18. априла.

490. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3738 од 2. априла.

491. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6603 од 5. јуна.

Немци су полицијски час од 3. октобра померили на 20 часова увече, а од 2. новембра сви сатови имали су се вратити за један час уназад.⁴⁹²

Недићева влада покушавала је и српску цркву да употреби за своје интересе. Министарство просвете Недићеве владе доставило је допис свим установама у коме се захтева да чиновништво похађа црквена богослужења јер уредним похађајем службе народ би схватио да интелигенција дели животна схватања народа.⁴⁹³ Одржано је и молепствије за спас српског народа у чачанској цркви, 21. јануара 1942. Након тога, у Соколском дому Марисав Петровић је држао говор о враћању Србије редовним пословима.⁴⁹⁴ Овом верском скупу присуствовали су представници свих војних, државних, самоуправних и културних установа. Чинодејствовао је архијерејски намесник среза трнавског прота Милован Милутиновић-Кићо, уз асистенцију већег броја свештеника из града и околине. После завршене службе присутни су прешли у салу Соколског дома где је Марисав Петровић одржао предавање. После њега говорио је Драгутин Булић који је говорио о сарадњи свих Срба на пословима обнове земље. Начелство среза трнавског доставило је 20. маја 1942. распис школама у коме се наводи да један број учитеља не води децу недељом и празницима у цркву, па се наређује да се тога убудуће строго придржавају.⁴⁹⁵

Град су мучили и комунални проблеми. У марту месецу 1942. Градско поглаварство је покушало да уклони ђубре и стрвине око кланице, као и сеније за штављење коже, јер је са топлијим данима дошло до ширења смрада.⁴⁹⁶ Крајем 1942. године проблем још није био решен, јер су Немци 12. децембра наредили да се стрвине у близини кланице затрпају. Чувар кланице морао је ово наређење да изврши до 17. децембра 1942. године.⁴⁹⁷ Ђубре се нагомилавало и код железничке станице. Почетком маја 1942, Градско поглаварство је констатовало да то ствара лошу представу насеља и шири задах, да се на простору испред станице сакупљају чопори гладних паса и врана, а путницима који стижу у град то ствара ружну слику. Једна од мера локалних власти да се такво стање поправи види се и из уредбе Начелства среза трнавског од 6. јуна у којој се наређује постављење стрводера за хватање паса луталица.⁴⁹⁸

492. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14376 од 3. октобра бр.13152, и од 2. новембра.

493. *Чичански криј у НОБ-у. Хронологија дођајаја*, стр. 214.

494. *Молепствије за спас српског народа*, „Ново време” бр. 222, Београд, 22. јануар 1942, стр. 3.

495. *Чичански криј у НОБ-у. Хронологија дођајаја*, стр. 203, 218.

496. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 45.

497. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 16339/42; ДП за 1942, бр. 16339 од 15. децембра.

498. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр.416; ДП за 1942, бр. 6700 од 6. јуна.

Чачани су у мају 1942. године добили и стално аматерско позориште. Техничку страну и режију водио је Стојан Милојевић, инжењер Градског поглаварства. Штампана је преносила да позориште има неколико талентованих глумаца и да спремају Нушићевог „Покојника”.⁴⁹⁹

Окупатор није престајао са насиљем и терором ни 1942. године. Извршено је јавно вешање, 28. јула, Симе Сараге. Крајем године, 25. децембра, обешен је и Јовица Локић у циљу застрашивања грађанства. Стрельано је и 325 талаца 4. октобра 1942. године.⁵⁰⁰ Највише узбуђења у граду изазвало је убиство Драгутина Булића, једног од првака добровољаца у Чачку. Крајем маја 1942. у Овчарско-кабларској клисури извршен је напад равногораца на аутомобил у којем су били добровољци под командом капетана Никића. Окупациона штампа је за напад оптужила комунисте. То је у ствари био први већи напад на добровољце који су извршиле снаге равногораца.⁵⁰¹ Испровоциран тим нападом, Булић је у Чачку јавно изјавио да за тај злочин треба да се плати са 400 српских глава. Извештаји говоре да је та изјава имала катастрофалне последице по психолошко стање Чачана. Уплашени због могуће одмазде, грађани су са председником општине имали збор на коме је немачки командант оповргао изречене претње, након чега се ситуација у граду мало смирила.⁵⁰² Булић је недуго затим, 30. јула 1942, убијен у центру Чачка. Он је преко Радио Лондона јавно стављен под слово „З” и био је прва жртва те претње која је стизала од равногораца.⁵⁰³ Окупациона штампа одмах је оптужила „сатанску” радио станицу да сеје мржњу међу Србима, коју стварају одбегли Јевреји и други несловенски елементи.⁵⁰⁴ Свечана сахрана покојног Булића извршена је 31. јула, а погребу су присуствовали многи предратни збораши заједно са вођом покрета Димитријем Љотићем. На челу поворке био је крст са трновим венцем.⁵⁰⁵

Рестриktivне мере за ограничавање кретања становништва нису давале резултате. Начелство округа краљевачког издало је 26. септем-

499. *Сјално позоришће у Чачку*. „Ново време” бр. 335, Београд, 6. јун 1942, стр.4.

500. *Чачински крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 225, 231, 238.

501. *Како је извршен злочовачки претпад у Овчарско-кабларској клисури*. „Обнова” бр. 271, Београд, 26. мај 1942, стр. 4; К. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, Београд 1999, стр. 168.

502. ИАЧ, НА, К-1, бр.41.

503. Поред Булића само је још један човек са контраверзног списка који је објављиван са Радио Лондона страдао јер је стављен под слово „З.” (К. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, стр. 170).

504. *Једна жртва хуцкача са Радио Лондона. Мучко убиство професора Дражуишина Булића*. „Обнова”, бр.328, Београд, 31. јул 1942, стр.3.

505. *Свечана сахрана професора Дражуишина Булића*. „Обнова” бр.329, Београд, 1. август 1942, стр. 3.

бра 1942. наредбу да се грађани не окупљају, да се не пале ватре, да се не задржавају по путевима. Саветовано је и избегавање сакупљања по кућама.⁵⁰⁶ Убрзо затим уведено је и зимско рачунање времена. Од 2. новембра 1942. у 3 сата сви јавни сатови морали су се вратити уназад, а од 29. марта следеће године један сат унапред, по наређењу немачких власти.⁵⁰⁷

Начелство у Чачку поново је 18. децембра 1942. издало наредбу за спречавање беспосличарења у граду. Начелство је приметило „да се у последње време”, без обзира на пол и старост, пуно лица руководи беспослицом и разонодом, сакупљајући се у веће и мање групе по улицама и кафанама и проводећи време у „залудници”. Да би се то спречило забрањено је сакупљање лица на улици од 8 до 12 сати пре подне и од 14 до 18 сати после подне. Ко би се ухватио да крши ово наређење и да на улици и у јавним локалима стоји без потребе, могао би бити кажњен упућивањем у концентрациони логор. Предстојништво градске полиције је 14. децембра издало проглас грађанству да ће сва мушка лица која се нађу да проводе време у кафанама бити кажњена и упућена на рад у Бор.⁵⁰⁸

Ни 1943. унутрашњи терор није престајао. Убиства су се дешавала и у возовима. Дошло је и до атентата у возу на релацији Љубић-Трбушани, када је 8. априла 1943. године убијен Мирко Чубрило од двојице нападача, камама и револверима. Михаило Лукић се налазио у возу и пуцао на њих кад су излазили из воза. Једног нападача је успео да рани у стомак а другог у главу.⁵⁰⁹ Атентат је покушан и на Сређка Симеуновића-Хаоса у ноћи 23/24. априла 1943. испаљени су меци на постељу где је обично спавао, након тога бачена је и бомба. Симеуновић је ипак остао жив.⁵¹⁰ Атентати су вршени и у Чачку. Живорад Гавриловић тајни агент полиције, рањен је ножем на пет места, у Ломиној улици, 27. јуна 1943. у 21.30 часова. Гавриловић је пребачен у болницу, али након два дана он је заједно са Живорадом Ђерамилцем заклан у 21 час од стране пет непознатих лица.⁵¹¹ Терор су вршили и окупатори. Немачка моторизована јединица дошла је у Чачак 16. јула 1943. године и ухапсила начелника среза трнавског и љубићког, председника градске полиције и још 15 виђенијих грађана, из тада непознатих разлога. Услед ове немачке акције дошло је до панике у селима, и један део становника је

506. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.113.

507. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.154.

508. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.209; ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16268 од 14. децембра.

509. ИАЧ, НА, К-1, бр.265.

510. ИАЧ, НА, К-1, бр.273.

511. ИАЧ, НА, К-1, бр.333.

одбегао од својих кућа.⁵¹² Четници су у Чачку 7. августа убили предстојника градске полиције Илију Тркуљу у хотелу „Европа”. Убили су и симпатизера партизанског покрета Александра Јовановића у кафани „Македонија” а истог дана и Владана Павловића у граду.⁵¹³

Због неиспуњених обавеза општине према окупатору, 24 већника из Чачка одведено је у затвор, 25. новембра 1943. године. Одведени су „због доказаних дела саботаже” које су вршили у општини. Михаило Лукић, који је касније постављен за председника Градског поглаварства, дао је оставку на дужност већника, није хтео да преузме одговорност за друга лица, односно како је изјавио „неће да одговара за саботерску банду”, јер се паређење окупаторских власти морало извршити.⁵¹⁴ Оставку је дао и већник Жика Милошевић, столар, јер је ухапшен 25. новембра 1943. и стражарно проведен кроз град „због саботерског рада општине”.⁵¹⁵

Немци су извршили и вежбовно гађање артиљеријом 6. јанура 1943. године, па је становништво села Виљуше, Трнаве и Горачића обавештено да ће се гађање извести у времену од 8 до 15 часова.⁵¹⁶ Са доласком Бугара у Чачак дошло је до нових ограничења. Њихова команда је била смештена у Улици Кнеза Милоша, а пролазак поред ње је 6. марта 1943. године забрањен.⁵¹⁷

Одређени број културних манифестација одржавао се и условима окупације. У оквиру Друге мешовите гимназије, одржано је 14. марта ђачко посело, пре подне у врмену од 10 до 12 часова и после подне од 16 до 18 часова, у корист децјег хранилишта у Чачку. Изведен је и позоришни комад „Девојачка клетва”.⁵¹⁸

У Чачку је одржана и приредба за ђаке и наставнике Друге гимназије 3. априла, пре подне од 10 до 12 часова, а после подне од 14 до 16 часова за ђаке Прве гимназије. Говор против комунизма одржао је Срећко Симеуновић Хаос, и упозорио професоре да пазе на наставу. Организован је и концерт са позоришним комадом „Светски рај” и Нушићев „Нервозни болесник”, 4. априла у организацији националне омладине. Главни организатор био је Срећко Симеуновић Хаос. На приредбама су прикупљани и добровољни прилози за Црвени крст.

512. ИАЧ, НА, К-1, бр.311.

513. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 277, 282.

514. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II, бр. 359.

515. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-III, бр. 24.

516. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-I, бр. 593.

517. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-III, бр. 174.

518. ИАЧ, НА К-1 бр. 157.

Укупан приход износио је 212.000 динара.⁵¹⁹ Гимназијалци су често организовали концерте, позоришне представе, као и игранке у соколском дому, али је посета била временски ограничена. Међу ученицима гимназија у Чачку, крајем лета 1943. нарочито је била раширена коцка, против које су се школске власти бориле.⁵²⁰

Одржаване су и редовне биоскопске представе у Чачку. Биоскоп „Праг” штампао је 200 комада плаката за филм „Збогом младости” у јуну 1943, као и 16 натписа у јулу 1943.⁵²¹ Током јула приказивани су филмови „Гвоздена круна” и „Разбуктане страсти”.⁵²² Следећег месеца на репертоару био је филм „Кад бих био Бог” за чију рекламу је штампано 100 плаката, „Кад срце говори” – 200 комада плаката, „Тамне силе” 100 плаката. Биоскоп „Праг” је приказивао филм „Ноћ без опрштаја” у септембру 1943. и рекламирао га са 100 комада одштампаних плаката.⁵²³ Следећег месеца приказивани су филмови „Кад сунце излази”, „Маска у плавом”, рекламирани са по 100 комада плаката и „Маскирана љубавница” са рекламом од 200 комада плаката у две боје.⁵²⁴ Биоскоп „Праг” је штампао и 200 комада малих плаката у октобру 1943.⁵²⁵ Филмови „Њен први рандеву” и „Бечка крв” приказивани су у новембру 1943, са рекламом од по 100 комада плаката.⁵²⁶ У децембру је приказиван филм „Без повратка”, са рекламом од 200 комада плаката.⁵²⁷ Биоскоп „Праг” је штампао и 30 наслова у децембру 1943. као и 50 комада програма „Он”.⁵²⁸ Током лета 1943. биоскоп „Крен” приказивао је филмове „Невиност без заштите” и „Габријела”.⁵²⁹

Чачак је посетила и артистичка група „Оријент” 16. јула 1943. године, која је гостовала у хотелу „Српски краљ” у 19.30 часова. Реклама је говорила да ће приказати највеће атракције. Полиција је наредила грађанима да се разиђу после представе и да сви буду код куће најкасније до 23 часа.⁵³⁰ Гостовало је и позориште са представом „Јованча

519. Од укупне суме 212.000 динара, 131.00 је дато децјем хранилишту, 40.000 представнику владе, 10.000 Дому старца и старица и 10.000 избегличкој кухињи (212.000 динара приложила чачанска национална омладина у хумане сврхе, „Обнова” бр. 538, Београд, 7. април 1943, стр. 4).

520. А. Стојковић, Б. Ковачевић, и.д., стр. 314-315.

521. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 32 за јун 1943, и бр. 4 за јул 1943.

522. За овај филм штампано је 200 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 9, 24 за јул 1943).

523. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 43 за септембар 1943.

524. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 18, 32, 44 за октобар 1943.

525. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 49 за октобар 1943.

526. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 26, 37 за новембар 1943.

527. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 61 за децембар 1943.

528. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 27, 40 за децембар 1943.

529. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1, бр. 89, 133.

530. ИАЧ, ГП, К-59, Ф- III, бр. 113.

Мицић” у новембру 1943. Као реклама штампано је 100 плаката и 600 улазница по 50 у блоку.⁵³¹

Постојало је и црквено певачко друштво „Танаско Рајић”, које је у јулу 1943. за свој рад тражило помоћ.⁵³² Имали су и приредбу у августу 1943.⁵³³ Забележено је организовање још једног таквог догађаја у децембру 1943.⁵³⁴ Приредбе је организовала и секција Црвеног крста у септембру 1943. Штампали су 50 плаката, 100 програма, 300 улазница.⁵³⁵

Одиграване су и фудбалске утакмице. Спортски клуб „Чачак” је штампао 100 плаката за утакмицу 15. августа.⁵³⁶ Одиграна је утакмица са Крушевцем 12. септембра.⁵³⁷ За тај догађај штампано је 800 комада улазница.⁵³⁸ Реклама за утакмицу, 26. септембра 1943. била је као за претходне мечеве, штампано је 100 плаката.⁵³⁹ Одигране су још две утакмице 24. октобра и 31. октобра у Чачку.⁵⁴⁰

Брига за комуналне проблеме наставила се и у 1943. години. Наредбом од 19. марта утврђено је редовно чишћење улица које је важило и за приватна лица испред њихових кућа.⁵⁴¹ Закупац чишћења клозета и помијара поново је 20. марта 1943, захтевао повећање цене својих услуга.⁵⁴² Издата је и наредба од 1. априла о чувању гробља од беспосличара и скитница који су раскопавали гробове и лежали по гробљу.⁵⁴³ Истог дана издат је налог о чувању бедема и парка. Забрањено је урезивање имена на дрвећу.⁵⁴⁴ Израђен је и предрачун за израду бетонског ђубришта код општинске кланице 23. октобра 1943, по наређењу немачких власти. Вредност радова износила је 15.000 динара.⁵⁴⁵

Ограничење понашања у кафанама било је поново уведено и почетком 1944. године. Фелдкомандатура из Краљева забранила је точе-

531. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 7, 8 за новембар 1943.

532. Штампали су 20 блокова и 30 комада апела (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 35, 39 за јул 1943).

533. Штампали су 100 комада плаката великих, 200 програма и 50 комада улазница (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 7, 8, 15 за август 1943).

534. Штампали су 100 плаката и 400 улазница. (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 67 за децембар 1943).

535. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 16 за септембар 1943.

536. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 39 за август 1943.

537. Штампано у два наврата по 100 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 4 за август 1943, 1 и бр. 14 за септембар 1943).

538. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 18 за септембар 1943.

539. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 34 за септембар 1943.

540. За оба меча штампано је по 100 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, за октобар 1943, бр. 29, 58).

541. ИАЧ, ГП, К-65, бр. 2776/43.

542. Чишћење бетонских клозета износило је 120 динара, тражено је повећање на 260, а небетонских са 160 на 300 динара (ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр. 113).

543. ИАЧ, ГП, К-63, бр. 3281/43

544. ИАЧ, ГП, К-63, бр. 3282/43.

545. ИАЧ, ГП, Занисник ГПЧ од 23. октобра 1943.

ње алкохола у кафанама 20. фебруара, осим у периоду од 17 до 20 часова. Најстрожије је забрањена продаја алкохола на пијаци и улици.⁵⁴⁶ Фелдкомандатура је забранила и доношење муниције и артиљеријских зрна приватним лицима, због могуће несреће, нарочито деце.⁵⁴⁷ Нису престала ни изненадна хапшења у граду. Једно одељење добровољаца је у току ноћи 24/25. фебруара 1944. изненада дошло у Чачак и отпочело са хапшењем грађана. Међу ухапшенима су били и свештеници, полицијски агенти, судије Окружног суда. Због узнемирености, многи грађани Чачка побегли су у најближу околину, посебно због вести да ће се добровољци стационаирати у самом насељу.⁵⁴⁸ Нису престала ни убиства у граду. Од три непозната лица у сељачком оделу убијен је 2. априла 1944. године власник млекаре Момчило Обрадовић.⁵⁴⁹ Дешавали су се и оружани препади и пљачке. Два лица, једно у сељачком а друго у полуграђанском оделу, упали су у главну пошту у Чачку 8. маја 1944. године и под претњом оружја однели сав новац, укупно 5. 268.000 динара. Преко пута зграде поште налазила се немачка команда за Чачак па је препад тиме био смелији.⁵⁵⁰

С пролећа 1944. почело је масовно бомбардовање градова у Србији од стране савезничке авијације. Градско поглаварство Чачак штампало је јуна 1943. године 500 комада наредби о нападу из ваздуха, у циљу што бољег обавештавања јавности о могућим опасностима.⁵⁵¹ Склопиште за грађане од ваздушних напада било је одрђено да буде у хотелу „Крен”, по наређењу од 6. новембра 1943. године.⁵⁵² Градско поглаварство Чачак поново је штампало 300 комада објава за нападе из ваздуха у марту 1944.⁵⁵³ Немачке власти су у Чачку 21. априла, забраниле преношење алармантних вести које би се односиле на ово бомбардовање.⁵⁵⁴ Због опасности по ученике Гимназија у Чачку, настава је крајем априла 1944. извођена на просторима око бедема, фудбалских игралишта и обая Мораве. Када је падала киша, наставе није ни било. Часови су скраћивани на 30 минута.⁵⁵⁵ Једино забележено бомбардовање града било је 2. септембра када је погођена композиција са бурадима нафте и бензина на железничкој станици у Чачку. Експлозије су биле велике, а

546. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1280/44.

547. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1270/44.

548. НМЧ, ПГП, пов. бр. 77/44, несређена архивска грађа.

549. НМЧ, ПГП, пов. бр. 173/44, несређена архивска грађа.

550. НМЧ, ПГП, пов. бр. 176/44, несређена архивска грађа.

551. НМЧ, И-1622, СМ, за јун 1943, бр.14.

552. ИАЧ, ГП, К-63, 9826/43.

553. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 34 за март 1944.

554. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2 796/44.

555. А. Стојковић, Б.Ковачевић, и.д., стр. 318.

ватрогасци су једва успели да заштите од пламена зграду железничке станице.⁵⁵⁶ Један део савезничких авиона је и оборен. Немци су у чачанском крају издали наредбу којом се забрањује пљачка оборених авиона као и покварених моторних возила.⁵⁵⁷ Стамбене површине Чачка нису бомбардоване од стране савезничке авијације, али то се догодило у оближњем Краљеви. Градско поглаварство у Чачку доставило је 11. августа допис у коме се тражи помоћ за неколико породица у Краљеви које су остале без средстава за живот услед бомбардовања Англоамериканца.⁵⁵⁸

С пролећа 1944. почеле су у граду да се дешавају интензивне културно-просветне манифестације. У организацији „Српског избегличког дома” и чачанске Гимназије, одржано је 25. марта 1944. књижевно вече поводом обележавања године смрти Алексе Шантића.⁵⁵⁹ Одигране су и позоришне представе. Почетком априла 1944, „Српско народно позориште Краљевачког округа” дошло је на двомесечно гостовање у Чачак. Репертоар позоришта био је састављен од изабраних комада углавном српских писаца.⁵⁶⁰ Позориште је 19. априла 1944. одржало представу „Два наредника” у сали Соколског дома. Представа је почела у 17 часова. Сутрадан су одиграли представу „Улични свирачи”. Продаја улазница вршена је у кафани „Пролеће” у времену од 9 до 12 часова пре подне и 14 до 16 часова после подне. Представа „Два наредника” поновљена је 23. априла, а следећег дана, 24. априла, поново је одиграна за ђаке. Цена улазнице била је 40 динара. Позоришне представе су најављиване као и остале вести у граду добошем.⁵⁶¹ Штампани су и плакати у циљу што боље рекламе.⁵⁶² Представа „Дукат на главу” одржана је 25. и 30. априла 1944. Већ 2. маја 1944. приређена је за приказивање „Зона Замфирова”.⁵⁶³ Два дана касније, 4. маја 1944. одржана је представа „Свет”. „Зона Замфирова” поново је одиграна 6. мај 1944. по други пут. За 9. мај 1944. приређена је представа „Зулумџар”. Иста представа је више пута приказивана. Четврти пут је одиграна 27. маја 1944. године. Током маја играна је и представа „Зла жена”. Први пут 11. маја, а други пут два дана касније, 13. маја 1944. Два пута је одиграна и

556. Р. М. Маринковић, М. Вукосављевић, *Добровољно ватрогасно друштво у Чачку 1938-1998*, Чачак 1998, стр. 55.

557. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 3273/44.

558. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 4901/44.

559. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 10170/44.

560. НМЧ, ПП, пов. бр. 173/44, несрећна архивска грађа.

561. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2751/44. и 2814/44.

562. За једну представу у априлу 1944. штампано је 200 комада плаката великих (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 2 за април 1944).

563. Штампано је по 100 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 47, 52 за април 1944).

представа „Два наредника”, 7. и 20. маја. У мају 1944. одиграна је и представа „Улични свирачи”. Представа „Бидо” одиграна је први пут 18. маја а други 21. маја 1944. Очито веома омиљена представа „Два наредника” одиграна је и 20. маја.⁵⁶⁴ За представу „Добош пред кућом” штампан је већи број плаката него обично, по 150 у две боје, за представе одигране 25. и 28. маја 1944.⁵⁶⁵ Забележено је играње још једне позоришне представе, „Сеоска лола”, 15. јуна 1944. године у 17,30 часова. Цена улазнице износила је 54 динара.⁵⁶⁶ Након завршетка свог гостовања у Чачку, које је по оцени власти било успешно јер су све представе биле добро посећене, Окружно позориште је отпутовало у Ужице на следеће гостовање крајем јуна 1944. године.⁵⁶⁷ Приређиване су и хорске свечаности Српско певачко друштво одржало је један концерт априла 1944.⁵⁶⁸ Приредбе је организовала и Национална омладина. Забележен је један такав догађај у јуну 1944. године, за који је штампано 100 плаката, исто толико програма и 600 улазница.⁵⁶⁹

Фудбалске утакмице одржаване су и с пролећа 1944. године. СК „Чачак” је одиграо на домаћем терену у граду 12. марта једну утакмицу.⁵⁷⁰ Следећи меч је одигран 2. априла, а након њега 9. априла 1944.⁵⁷¹ Утакмица између СК „Чачак” и Ужичког спортског клуба, одиграна 11. априла у Ужицу, завршена је резултатом: Чачак – УСК 2:1 (0:1). Домаћи тим је у првом полувремену био бољи, али су Чачани у наставку успели да победе.⁵⁷² Чачански фудбалери имали су још један меч на домаћем терену 30. априла, а у истом месецу имали су и скупштину свога клуба.⁵⁷³ Забележена је још једна утакмица одиграна 30. маја 1944.⁵⁷⁴ На лето су забележене још две одигране утакмице. Прва је одиграна 2. јула, а друга 23. јула 1944.⁵⁷⁵ Поред фудбалског клуба СК „Чачак”, у гра-

564. За све представе штампано је по 100 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 1-6, 11, 13, 23, 24, 23, 27 за мај 1944).

565. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 25, 26 за мај 1944.

566. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 10004/44.

567. НМЧ, ПГП, пов. бр. 173/44, несрећна архивска грађа.

568. За концерт је штампано 50 комада плаката и 500 улазница у 10 блокова (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 20, 21 за април 1944).

569. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 8, 12, 13 за јун 1944.

570. За утакмицу је штампано 50 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 13 за март 1944).

571. За утакмицу је штампано по 50 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 44, за март 1944, и бр. 3 за април 1944).

572. *Чачак-УСК 2:1*, „Обнова”, бр. 848, Београд, 11. април 1944, стр. 5.

573. За утакмицу је штампано 50 плаката, а за скупштину 100 комада (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 42, 48 за април 1944).

574. За утакмицу је штампано 100 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 29 за мај 1944).

575. За прву је штампано 50 а за другу 60 комада плаката. (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 9, 15 за јун 1944).

ду је постојао и СК „Железничар”, као и шаховска и бокс секција која је била новина за Чачак.

Плажа на Морави радила је и током рата и била је лепа и жива. Привремени бифе са одличном ракијом, белим хлебом, кајмаком и уз много печења на „пању” сјајно је радио, извештавала је тадашња штампа.⁵⁷⁶ Градска полиција је од почетка сезоне купања на Морави, крајем маја 1944. године, редовно слала једног стражара на купалиште, ради евентуалне интервенције. Постојала је опасност од крађа, а примећено је да се несметано појављује коцка, „а затим се чује од беспослене и скитајуће омладине најружнија псовка што изазива код присутних критику и незадовољство”. Полиција је сматрала да излазак на купалишта није потребан пре 10 часова пре подне.⁵⁷⁷

Нису изостале ни националне манифестације. Дана 28. јуна 1944. одржан је парастос поводом трогодишње борбе против комунизма. На парастосу је учествовао велики број грађана Чачка и државних службеника, тако да је црква била „дупке пуна”.⁵⁷⁸ Приређена је и свечана седница 6. септембра 1944, поводом три године рада Недићеве владе у Чачку. У 7 часова ујутро одржано је благодарење у цркви. Присуствовале су цивилне и војне власти, народ, омладина. Говор је одржао Људовид Бедулић, професор. После подне је у оквиру прославе одржана и национална академија.⁵⁷⁹

Ограничење точења алкохола поново је донето 15. септембра 1944. Алкохол је било могуће служити само у периоду од 10 до 12 часова пре подне и од 18 до 20 часова после подне. У исто време донета је и забрана ширења узнемиравајућих вести.⁵⁸⁰ Издаване су и наредбе за побољшање хигијене града. Крајем септембра 1944. примећено је да се у граду не одржава чистоћа као раније. Издато је и наређење да свако једном дневно чисти простор испред куће и радње. Најстрожије је наређено да се прозори замрачују. Постојала је и претња да ће се пуцати у осветљене прозоре.⁵⁸¹ Са продором Црвене армије у Србију исход рата био је већ изванредан. Линија фронта између руских и немачких снага које су се из Грчке повлачиле кроз Ибарску долину и даље преко Краљева и Чачка према Босни, успостављена је на домак града на брдима према селима Љубићу, Ракови, Милићевцима. Услед дејства совјетске ар-

576. *Чачак најбољашња њијаца Западне Србије*, „Ново време” бр. 988, Београд, 3. јул 1944. стр. 2.

577. НМЧ, ПГП, бр. 3518, несређена архивска грађа.

578. НМЧ, ПГП, пов. бр. 173/44, несређена архивска грађа.

579. *Прослава у Чачку*, „Ново време” бр. 1042, Београд, 7. септембар 1944, стр. 2.

580. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 5163/44.

581. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 5184/44.

тиљерије, а нарочито реактивним бацачима „каћушама”, живот је изгубило више десетина лица у граду. Причињена је и прилично велика материјална штета. Највише пожара било је пред ослобођење града новембра 1944. године.⁵⁸²

*
* *
*

Четворогодишња окупација Србије донела је низ промена у привредном и друштвеном животу Чачка и његове околине. Солидан индустријски потенцијал са којим је град располагао нестао је услед пљачке тих постројења од Немаца. Најзначајнија и најмодернија фабрика у граду, Војно-технички завод, дислоциран је већ 1941. године, чиме је 1.300 људи остало директно без посла, а много коопераната из редова трговаца и занатлија у граду морало је смањити обим пословања. То је важило и за Фабрику хартије која је имала скоро непрестану али смањену производњу током окупације. Град је насилним путем поново постао занатско-трговачка варош са почетка XX века, без перспективе развоја. То је само појачано чињеницом да је Чачак престао да буде и важан саобраћајни центар, услед разбијања територије Југославије у којој је град представљао железничко чвориште које је повезивало Србију са Босном и јадранском обалом.

Експлоатација рудног богатства у околини града је настављена, па и појачана и модернизована током окупације, али скоро сва производња била је усмерена за потребе немачке ратне привреде од које домаће становништво није имало економске користи. Одређен број мањих рудника је и затворен.

Највећа пажња посвећена је пољопривреди која је постала најважнија привредна грана. Мере модернизације огледале су се у побољшању организације, увођењу планске производње, у новим сортама семена у увођењу нових индустријских култура у покушајима образовања произвођача. Све те мере биле су спровођене да би се остварио бољи принос за немачке потребе. Становништво града имало је непрестано проблеме у исхрани, која је рационализована и ограничавана. Ни житељи села нису имали превише хране. Поред обавезе према окупатору, исхране својих породица и зарађених герилских формација које су одевали и хранили, један део хране морао се износити и на тржите како би обезбедили неопходни новац.

У исто време велики број мушкараца одведен је у заробљеништво, чиме је нарочито село, остало без хиљада радних руку, а град је

⁵⁸² Р. М. Маринковић, М. Вукосављевић, ил., стр. 57-58.

био пренатрпан избеглицама којима је требао смештај и храна. Локалне власти су покушавале да организују радништво кроз синдикате у циљу побољшавања њиховог положаја као и пружања помоћи заробљеницима у Немачкој. Посебна пажња посвећивана је радном организовању омладине, у друштвено корисним раду, који је имао педагошке функције.

Домаћи управни апарат био је под немачком контролом, од избора до смењивања општинских челника, инструментализован за извршење наредби које су им прослеђиване. Да би се одржала покорност, становништво је излагано смишљеној пропаганди. Филмски журнали, плакати, леци, предавања, зборови ипак нису успели да избришу суморну свакодневицу.

Суровост окупације са многобројним прогонима, убиствима, ублажавања је од локалне управе кроз организовање спортских удружења, певачких и позоришних дружина, приказивањем играних филмова. Иако је и поред окупације културни и забавни живот Чачка постојао, животна стварност, испуњена неизвесношћу и страхом, поништавала је сваку од ових манифестација. Сам крај рата донео је најжешће војне операције на овим просторима које су условиле и материјална разарања у самом граду са бројним људским жртвама.

Цена рата у људству и материјалу, као и прерасподела друштвене моћи, представљају само два дела ратних последица. Постоји и трећи, мање очигледан део. Ратови појачавају једноставна осећања. За многе људе стварају могућности које у мирном цивилном друштву никада не би имали. Такође подижу очекивања да ће та друштвена позиција остати и након сукоба, или ће се побољшати. За остварење таквих настојања у рату се користи насиље. Разрачунавања идеолошких противника у чачанском крају током Другог светског рата била су често страшна и завршавала би се појединачним или масовним физичким ликвидацијама оних који другачије мисле и раде. Ратови су језиви и њих је једино могуће поднети мрзећи свог непријатеља, као и верујући у сопствену бољу будућност. Мржња која је побуђена током ових сукоба није се могла лако избрисати. Она је често у току рата, а нарочито након његовог завршетка, подстицана у пропагандно-идеолошке сврхе у чему се пуно и намерно претеривало. Немачка окупација и насиља која су вршили била су планирана, бројна, очекивана и непрестана током рата. Али највећи степен нетрпељивости се догодио унутар српског друштва. Патње, страдања, жртве, прогањања, уништавање противника и материјална разарања, карактерисало је све три стране у грађанском ра-

ту. После Другог светског рата дошло је и до револуционарног преображаја друштва. Комунисти су војним путем преузели власт, и опијени победом коју су извојевали, створили друштвени систем совјетског типа убеђени у своју мисију за остварење друштва социјалне правде. Становништво које је четири године трпело сурову окупацију, привредну пљачку и осиромашење, многобројне негативне друштвене промене у којима је доминирало насиље, било је након ослобођења Чачка децембра 1944. подвргнуто новом „друштвеном експерименту” у условима обнове и изградње ратом опустошене земље.

ČAČAK UNDER OCCUPATION - 1941-1944. ECONOMY AND SOCIETY

A four-year occupation of Serbia resulted in a series of changes in the economy and society of Čačak and its surroundings. A solid industrial potential with which the town disposed of, disappeared due to the German pillage of the facilities. The Military-technical Bureau, the most significant and modern factory in the town, was dislocated in 1941, the act which left 1,300 inhabitants jobless. Many cooperators within merchants and craftsmen had to reduce working scope. This was also true for the Factory of Paper, which had almost regular, but lessened production during the occupation. The town was by force again turned into a craft-trade place from the onset of XX century, with no prospects for further development. This was also proved by the fact that Čačak ceased to be a major transportation center, due to division of Yugoslav territory in which the town represented railroad junction connecting Serbia with Bosnia and the Adriatic coast.

The exploitation of the ore in the town vicinity was continued, even increased and modernized during the occupation. Almost total production satisfied the needs of the German war economy, and the local population had no economic benefit from it. The Germans paid the greatest attention to the antimony mine in Lisa. The metal obtained there was used for the production of submarine batteries. Ore excavation during the war was not stopped. In 1941, 1942, 1943 and 1944, 1,004 t; i.e. 1,988 t; 1,678 t and 386 t, respectively, was excavated. The ore was also exploited in the magnesite mines (Milicevci, Gornja Gorevnica, Brdani).

The greatest stress was laid on the agriculture, which became the major economy field. Modernization was clearly observed via organization improvement, introduction of planned production, via new seed cultivars and industrial cultures, attempts to train the producers. All these measures aimed at obtaining higher yields for satisfying occupator needs. The Germans were mainly interested in cereals and industrial plants purchase. Apportionment on the maize yield in 1942 ac-

counted for 330 t for Trnava district; 450 t for Ljubic district; 270 t for Dragačevo district and 450 t for Žiča district. A total of 1,962 t of wheat had been collected within the territory of all the four districts in the same year. The largest part of wheat was delivered to Germany. The population of the town had incessant problems with nutrition, which was rationalized and limited. Neither the peasants had better nutrition. Apart from fulfilling the obligation towards the occupator, family and the warring guerillas feeding, (both nutrition and provision of clothes had to be satisfied), a part of the food was placed on the market, in order to provide the necessary funds.

Concurrently, a significant number of men was captivated, leaving the village without essential manpower. The town was overcrowded with refugees, who needed board and lodgings. A certain part of the population applied for the work in Germany in order to earn some money and avoid hard uncertainty, sometimes even clear death. Local government tried to organize trade unions with the aim to improve the workers position and to provide help to the prisoners in Germany. The particular attention was paid to the youth training via the organization 'National Work Service', socially beneficial activities, which also had educational character.

Local government was under German supervision, from the election up to the change of municipal leaders, it was arranged to perform forwarded orders. After the regional unit abolishment in 1941, Čačak was, administratively, included into the Kraljevo district (Trnava, Ljubic, Dragačevo and Žiča administrative district) with Kraljevo as a center. To maintain obedience, the population was exposed to well thought-out propaganda. Newsreels, posters, leaflets, lectures, meetings had no success in alleviating a gloomy everyday life.

Occupation brutality with numerous persecutions, murders was alleviated by the local government via sport events, music and theatre, feature films. Although despite the occupation, cultural and entertaining life existed in Čačak, the uncertain and frightful everyday reality, spoilt each manifestation. The severest military operations on this territory were conducted towards the very end of the war and resulted in material destructions in the town itself with numerous casualties.

Miloš Timotijević

LA VILLE DE TCHATCHAK SOUS L'OCCUPATION ALLEMANDE (1941 – 1944) (ÉCONOMIE ET SOCIÉTÉ)

L'occupation allemande de la Serbie, longue de quatre ans, avait apporté toute une série de changements dans la vie sociale et économique de Tchatchak et des environs de cette ville. Un potentiel industriel important dont celle-ci disposait disparut, pillé par les Allemands. L'établissement pour la production de l'équipement militaire, usine la plus grande et la plus moderne de la ville, fut

déplacée dès 1941, ce qui condamna au chômage 1.300 ouvriers, alors que de nombreux coopérateurs parmi les commerçants et les artisans furent obligés de réduire le volume de leur activité. Il en fut de même de l'usine de papeterie qui, pendant l'occupation, dut diminuer sa production. La ville se retrouva dans la situation du début du XXe siècle, période où prédominaient l'artisanat et le commerce et dont les perspectives de développement étaient presque nulles. Cet état fut aggravé par le fait que, à la suite de la dislocation de la Yougoslavie, la ville de Tchatchak, qui avait été un noeud ferroviaire important, reliant la Serbie à la Bosnie et à la côte adriatique, cessa de l'être.

L'exploitation des mines des environs de la ville fut poursuivie et même intensifiée et modernisée au cours de l'occupation, mais presque toute la production était utilisée pour satisfaire aux besoins de l'économie de guerre allemande, si bien que la population locale n'en tirait aucun avantage. Les Allemands concentraient leur attention sur les mines d'antimoine de Lisa. Le métal qui en était extrait, servait à la production des piles destinées aux sous-marins. Au cours de la guerre, l'extraction du minerai qui le contenait ne fut pas suspendue: en 1941, en furent extraites 1004 tonnes; en 1942, – 1.988; en 1943, – 1.678, et en 1944, – 386 tonnes. Les travaux d'extraction étaient effectués aussi dans les mines de magnésite (Milićevo, Gornja Gorevnica, Brđani).

C'est l'agriculture, devenue la branche économique la plus importante, qui fut la plus favorisée. Les mesures de modernisation portaient sur la planification de la production et sur une meilleure organisation de celle-ci; elles se reflétaient aussi dans l'emploi de nouvelles sortes de semences, dans l'introduction de cultures des plantes destinées à l'industrie et dans les tentatives d'organiser l'instruction des agriculteurs. Toutes ces mesures étaient appliquées en vue d'une meilleure récolte pour les besoins de l'occupant. Ce qui intéressait surtout les Allemands, c'étaient les céréales et les plantes industrielles. En 1942, l'arrondissement de Trnava était tenu de leur fournir 330 tonnes de maïs; celui de Ljubici, – 450 tonnes; celui de Dragačevo, – 270 et celui de Žiča – 450. En cette même année, les quatre arrondissements susmentionnés furent obligés de livrer aux autorités d'occupation 1962 tonnes de froment. La majeure partie des céréales était exportée vers l'Allemagne. La population urbaine avait des difficultés à s'approvisionner en vivres, la nourriture étant rationnée. La population des campagnes ne disposait pas, elle non plus, de quantités suffisantes de vivres, car, en plus des produits agricoles que les paysans étaient obligés de livrer à l'occupant, ils nourrissaient, outre leurs familles, les formations de guérilla; d'autre part, ils devaient vendre au marché une partie de leurs produits pour se procurer l'argent indispensable.

En même temps, un bon nombre d'hommes était en captivité, ce qui privait l'agriculture de milliers d'ouvriers; les villes, cependant, étaient pleines de réfugiés que l'on devait loger et nourrir. Un certain nombre de personnes alla bénévolement travailler en Allemagne pour gagner leur vie et pour échapper à

l'incertitude, mais, quelquefois aussi, à une mort certaine. Les autorités locales cherchaient à organiser les ouvriers dans des syndicats, en vue d'améliorer leur situation; d'autre part, elles envoyaient des aliments aux prisonniers de guerre dans les camps d'Allemagne. Une attention particulière était consacrée aux jeunes que l'on incorporait dans „le Service national de travail”, censé d'exercer aussi une fonction pédagogique.

L'administration locale du pays était contrôlée par les Allemands, qui nommaient et destituaient les fonctionnaires serbes, soumis aux ordres de l'occupant. Après la suppression des banats („banovine”) en 1941, la ville de Tchatchak fut, administrativement, rattachée au district de Kraliévo (qui englobait désormais en même temps les arrondissements de Trnava, Ljubić, Dragačevo et Žiča), la ville de Kraliévo étant désignée pour son centre. En vue de tenir la population dans l'obéissance, on lui faisait subir une propagande perfide. Les informations cinématographiques, les affiches, les tracts, les conférences, les meetings ne réussissaient tout de même pas à rasséréner le morne quotidien.

L'atrocité de l'occupation impliquant des persécutions et des massacres était atténuée, grâce aux soins des autorités locales, par l'organisation de sociétés sportives, de chorales, de groupes d'amateurs de théâtre, par la projection de films de long métrage. Bien que, malgré l'occupation allemande, il y eût dans la ville des manifestations d'ordre culturel et des spectacles de variétés, la vie de tous les jours, marquée d'incertitudes et d'inquiétudes, ne manquait pas de les gâcher.

A la fin de la guerre, la ville de Tchatchak et ses environs furent le théâtre des opérations militaires les plus violentes, entraînant des dévastations et d'innombrables victimes.

Miloš Timotijević

СМРТ: Сахрана љотићевца Михаила Николића (8. август 1941. године) убијеног од стране комуниста 6. августа 1941. На учеснике спровода извршен је неуспешан атентат исте групе комуниста која је убила Николића.

ЗАБАВА: Утакмица Чачанског спортског клуба (ЧСК) и репрезентације немачког гарнизона у лето 1941. године. ЧСК је у тамним дресовима.

ОБНОВА: Припадници Националне службе рада у копању канала иза
Фабрике хартије у Чачку 1943. године

РАЗАРАЊЕ: Железничка станица у Чачку након бомбардовања савезничке авијације
2. септембра 1944. године